deep chasm in the earth holds as much water as enters into it, so Agni accepts as much oblation as is offered *in* it by us to other gods (बिले कस्मिंश्चिद् बह्वा: आप: सर्वतो गच्छन्ति न च तस्य बिलस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणमस्ति। एवं हे अग्ने तवानेकार्थानेकदेवताद्याहुतीरस्माभि: प्रदत्ता: प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाणमस्ति।

शरणे—fr. rt. शॄ (हिंसायां, *to kill*)—अधिकरणे ल्युट्; शीर्यन्ते दुःखानि यत्र इति शरणं गृहम्।

महस्य—Great, powerful. पुरु—may also be taken as modifying दाश्वान्,—offerer of *abundant* oblation, *vide* Yāska's explanation.

Yāska's explanation, quoted by Sāyaṇa in his com. above, is—'I, the offerer of abundant oblation, invoke thee in many ways, I am indeed the master of thy panegyrics (*Ari* means an enemy, drvd. fr. rt. ऋ (to injure), it also means *master* or *lord* ; here it has the latter sense). The seer, having seen that offerings, made to other gods, are sacrificed in fire, declared—'as in the cavity of a great well'. Agni's capacity of receiving oblations of other gods is compared to that of a deep cavity of a well to hold water within. Durga explains 'अरिरग्ने तव स्वित् आ'—as तवाहमरिरिव स्तोमानामुच्चारणे,—अरि: अर्थ: ईश्वर: समर्थ: इत्यर्थ: अहं त्वामाह्वयामि—I, being able (अरि:—समर्थ:) to praise thee, invoke thee.

विश्वामित्र ऋषिः। द्वे सामनी प्रहिते, श्यावाश्वश्चर्षिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके विनियोगः।

१र २र ३ २उ ३ १ २ ३ २
प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत्।
३ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥२॥९८॥

प्र। होत्रे। पूर्व्यम्। वचः। अग्नये। भरत। बृहत्। विपाम्। ज्योतींषि। बिभ्रते। न। वेधसे ॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विजः, यूयं विपां—मेधाविनां विप्राणाम्, 'ज्योतींषि तेजांसि बिभ्रते—कुर्वते विदधते, वेधसे—जगद्विधात्रे यज्ञविधात्रे वा, होत्रे—देवानामाह्वात्रे, अग्नये, बृहत्—महत्, पूर्व्यं—पुरातनम्, वचः—स्तोत्रादिकं प्रभरत—प्रब्रूत ॥ २ ॥

(O priests), offer your sublime primeval prayers to Agni, the principal priest, the ordainer, causing the brilliance of the wise (Brāhmaṇas).—2.

सा०-भा०। यजमानो होत्रादीन् प्रति ब्रूते—हे होत्रादयः! 'विपां' विप्राणां मेधाविनाम् अध्वर्य्वादीनां 'ज्योतींषि' सत्कर्मानुष्ठानसम्पाद्यानि तेजांसि 'बिभ्रते'

निमित्ततया कुर्वाणाय 'वेधसे' जगतो विधात्रे 'होत्रे' देवानामाह्वात्रे 'अग्नये' 'बृहत्' महत् 'पूर्व्यं' पुरातनं 'वचः' स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं 'प्र भरत' सम्पादयत। नेत्ययं पादपूरणः, अन्वयाभावात्। यद्वा 'वेधसे न' यथा वेधाः जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति। प्र-शब्दस्य छन्दसि 'व्यवहिताश्च' इति भरतेत्यनेन सम्बन्धः ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० ३ म० १० सू० ५ ऋ०।

होत्रे—*vide* notes on होतारम् SV. I. 1,3. बृहत् वचः—great praise.

पूर्व्यम्—पुरातनम्; पूर्व्यमिति पुराणनाम—Nir. 3. 19. ancient, primeval. पूर्व्यम्—पूर्वैः कृतमित्यर्थः।—'recited of old'—*Wils.* 'पूर्वैः कृतम् इति य-प्रत्ययः'—Sāy. in his com. on RV. stanza.

प्र—भरता—the last vowel of भरत is lengthened by 'ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्०' Pāṇ. vi. 3. 133. Imp. (लोट्) 2 pl. By the dictum 'अपित् सार्वधातुकं ङित्'—त is here treated as तङ्, but when त becomes तप् or तनप् by 'तप्तनप्०' Pāṇ. vii. 1. 45—it is then पित् सार्वधातुक, hence not regarded as ङित्, so there, in that case, the last vowel cannot be long acc. to the rule 'ऋचि तु' etc. (above)—for example 'शृणोत ग्रावाणः'।

विप्रां ज्योतींषि—विप्राम् fr. rt. विप् with aff. क्विप्; the word विप्र is dervd. from the same root with aff. रन्; विप्—or विप्रः means a learned man (मेधावी) Ngh. 3. 15. विप्रः or विप् *lit* means—'stirred or excited (inwardly), inspired, wise, (said of Brāhmaṇas) fr. विप् or वेप् (*to tremble*, to be stirred)—M. W. S. E. Dict. p. 972, col. 3. Prof. Wils. renders 'विप्रां तेजांसि बिभ्रते'—for the sake of animating the energies of the pious (worshippers).

न वेधसे—acc. to Sāy. 'न' is either to be taken as meaningless (used only for filling up metrical deficit) or as conveying the sense of comparison; in the latter case, the mg. is—'like unto the creator or ordainer (of the world)'.

गोतम ऋषिः। द्वे सामनी प्रजापतिरृषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके विनियोगः।

३ १ २ ३ १ २३ १ २
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो।
३ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्मे देहि जातवेदो महि श्रवः ॥३॥९९॥

अग्ने। वाजस्य। गोमतः। ईशानः। सहसः। यहो। अस्मे। देहि। जातवेदः। महि। श्रवः ॥ ३ ॥

भाष्यसारः । हे सहसः यहो—बलस्य पुत्र, गोमतः—गवादिपशुयुक्तस्य, वाजस्य—अन्नस्य, ईशानः—ईश्वरस्त्वमसि । हे जातवेदः—अग्ने, महि—महत्, श्रवः—अन्नम्, अस्मे—अस्मासु अस्मभ्यमित्यर्थः, देहि—प्रयच्छ ॥ ३ ॥

O Agni, the issue of energy, thou art the lord of wealth consisting of cows or cattle ; O omniscient, grant us ample food.—3.

सा०-भा० । हे 'सहसो यहो' बलस्य पुत्र ! 'अग्ने !' 'गोमतः' बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अन्नस्य 'ईशानः' ईश्वरस्त्वमसि अतः 'अस्मे' अस्मासु हे 'जातवेदः' जातधन ! जातानां 'वेदितः' वा अग्ने ! 'महि' प्रभूतं 'श्रवः' अन्नं 'देहि' प्रयच्छ स्थापयेत्यर्थः । सहसो यहो पराङ्गवद्भावाद् आमन्त्रितस्य षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मे सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) सप्तम्याः 'शे'आदेशः ॥ ३ ॥

३ । ऋ० सं० १म० ७९ सू० ४ ऋ० । Ṛ.V. reads **'अस्मे धेहि'** while SV. has **'अस्मे देहि'** meaning almost the same. उ० आर्चि० ७, २, ११, १ ।

वाजस्य—अन्नस्य, धनस्य वा,—of food or riches ; *vide* वाजाय SV. 1.81, वाजाः 1. 86, वाजयन्तः 1. 87.

वाजस्य गोमतः—lord of food and of cattle—Prof. *Wils.*

सहसः यहो—Sprung from energy ; Agni is very often so called, because he is generated by the strength required for rubbing the two Araṇīs or the fire-sticks. *vide* our notes on ऊर्जोनपातम् SV. 1.45 ; also Nir. 8.2.

यहो—*voc.* of यहु meaning child, 'यहुरित्यपत्यनाम'—Nir. 3. 1.

अस्मे—अस्मासु ; शे in the place of loc. case pl. by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii. 1. 39.

जातवेदः—Thou who knowest all that exist. This epithet of Agni occurs so frequently that in the post-vedic literature, it has become the synonym of Agni ; *vide* : SV. 1. 31 ; 1. 35 ; 1. 66 ; etc.

महि—neu. accus. sg.—abundant, great, from rt. मह् (वृद्धौ, *to increase* 1. 10. p.)

श्रवः—अन्नम्—*Sāy.*—'Sustenance'—*Wils.* 'Renown'—*Grfth.*

विश्वामित्र ऋषिः । त्रीणि सामानि पूर्वस्य 'सदो' नाम, उत्तरे द्वे हविर्धान-संज्ञके । प्रजापतिर्ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगः पूर्ववत् ।

३ १ २   ३ २ ३ १   २ ३ २ र   २
अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान् देवयते यज ।
१ २   ३ १र २र   २ २ ३   १ २
होता मन्द्रो वि राजस्यति स्त्रिधः ॥४॥१००॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज । होता । मन्द्रः । विऽराजसि । अति । स्रिधः ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, यजिष्ठः—यष्टृतमस्त्वम्, देवयते—देवान् यष्टुम् इच्छते यजमानाय, अध्वरे—यज्ञे, देवान् यज । अपि च त्वं होता—देवानामाह्वाता, मन्द्रः—यजमानस्य आह्लादकः, स्रिधः—शत्रून्, अति—अतिक्रम्य, वि-राजसि—विशेषेण दीप्यसे ॥ ४ ॥

O Agni, the best sacrificer, sacrifice unto the gods, in favour of the devout man desiring to offer worship to the gods. The invoker of gods, the delighter, thou shinest forth, eclipsing all the disturbing enemies.—4.

सा०-भा० । हे 'अग्ने !' 'यजिष्ठः' यष्टृतमः 'त्वम्' 'अध्वरे' यज्ञे 'देवानात्मन इच्छते यजमानाय 'देवान् यज' तदर्थं यष्टव्यानग्न्यादीन् देवान् पूजय । किञ्च 'होता' देवानामाह्वाता 'मन्द्रः' यजमानस्य मादयिता स त्वं 'स्रिधः' क्षपयितॄन् शत्रून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि-राजसि' विशेषेण शोभसे ॥ ४ ॥

४ । ऋ० सं० ३म० १० सू० ७ ऋ० ।

यजिष्ठः—for etymology and meaning *vide* SV. I. 12 and I. 112. rt. यज्—aff. तृच् spv. dg. इष्ठन्—'तुश्छन्दसि' इतीष्ठन् Pāṇ. v. 3. 59. 'तुरिष्ठेमेयःस्वि'ति तृचो लोपः Pāṇ. vi. 4. 154.—Sāy.'s note in his com. on the ṚV. stanza.

देवयते *dat. sg.*—देव—क्यच्—शतृ ; for the formation of the word *vide* rules 'छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् वक्तव्यः', 'न छन्दस्यपुत्रस्य' Pāṇ. vii. 4. 35.—heavenly-minded, pious man, i. e., a sacrificer, who desires to offer worship to gods.

मन्द्रः—fr. rt. मन्द् (*to be glad*, 1.Ā) with aff. रक् ; joyful, pleasant—M. W. S. E. Dict. p. 787. col. 3. Sāy. explains आह्लादक—gladdener, delighter. अति—*Indec.*—stands for अतिक्रम्य—overcoming, overpowering.

स्रिधः—this word occurs also in SV. I. 102, fr. rt. स्रिध् (बाधने, *to oppress*)—क्विप् । In M. W. S. E. Dict. the word is drvd. fr. rt. स्रिध् (*to fail, err, blunder*) and mg. is—'erring, failing, misbeliever, foe, enemy', p. 1274. col. 2.

त्रित ऋषिः । आतिथ्यम् साम त्वष्टा ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगः पूर्ववत् ।

२ ३ २ ३ १र २ ३ १र ३ २र १ ३ २
जज्ञानः सप्तमातृभिर्मेधामाशासत श्रिये ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥५॥१०१॥

जज्ञानः । सप्तऽमातृभिः । मेधाम् । आशासत । श्रिये । अयम् । ध्रुवः । रयीणाम् । चिकेतत् । आ ॥ ५ ॥

भाष्यसारः । ध्रुवः—स्थिरः, अयम् अग्निः रयीणां—धनानाम्, आ चिकेतत् स्वस्य अधिकारे स्वायत्ततया इत्यर्थः जानाति, सप्त-मातृभिः—सप्तजिह्वाभिः सह, जज्ञानः—प्रादुर्भूतः, सोऽग्निः मेधां—बुद्धिम्, श्रिये—अस्मत्श्रेयसे, आशासते—अनुशास्ति ॥ ५ ॥

Born with seven mothers, (he) sways the intellectual faculties to our prosperity; he (Agni), firm and steady, knows of the riches (under his control).—5.

सा०-भा० । 'ध्रुवः' स्थिरोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्' अस्यानुशासने जानाति । 'सप्तमातृभिः' सप्तसङ्ख्याभिः हविर्मानसमर्थाभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविःप्रक्षेत्रीभिर्वा जिह्वाभिः सह । 'जज्ञानः' प्रादुर्भतः सोऽग्निः 'मेधां'(?) कर्मणो विधातारं सोमं 'श्रिये' सेवार्थम् 'आशासत' अनुशास्ति । शास्तेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा० ३, १, ८५) । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २, ४, ७३) इति शपो लुक् न भवति । अन्विच्छतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं० ६ म० १०२ सू० ४ ऋ० । ṚV. reads—(1) 'जज्ञानं सप्तमातरः' in the place of 'जज्ञानः सप्तमातृभिः' the above SV. text, (2) 'वेधाम्' instead of 'मेधाम्', (3) 'अशासत' instead of 'आशासत', and (4) 'चिकेत यत्' instead of 'चिकेतत्' ।

जज्ञानः—born; rt. जन्—aff. कानच्, 'लिटः कानज् वा' Pāṇ. iii. 2. 106.

सप्त-मातृभिः—Sāyaṇa, in his com. above, interprets the seven tongues or flames of Agni. These are (1) काली, (2) कराली, (3) मनोजवा, (4) सुलोहिता, (5) सुधूम्रवर्णा, (6) स्फुलिङ्गिनी, (7) विश्वरूपी—मुण्डकं १.२.४. In ṚV. iii. 20. 2, three are mentioned. In his com. on the ṚV. stanza he means 'the seven metres' or the seven rivers, e.g., the Ganges etc.

मेधाम् आशासत—he commands or guides wisdom; reference is found in ṚV. viii. 91. 8. that Agni is a producer of wisdom, also in ṚV. iv. 11.3—he is described as the source of wisdom. Sāy. here seems to follow the ṚV. reading वेधाम् for मेधाम् as he interprets कर्मणो विधातारम् ।

चिकेतत् आ—आ-चिकेतत्, In the Vedas, उपसर्ग (*prefix*) is, sometimes, placed after the verb, 'छन्दसि परेऽपि' Pāṇ. i. 4. 81. चिकेतत्—rt. कित् (ज्ञाने, *to know*, 10. p.) लेट्, अडागमः by 'लेटोऽडाटौ' Pāṇ. iii. 4. 94. इ of ति drops by 'इतश्च लोपः' Pāṇ. iii. 4. 97.

रयीणाम् etc.—he knows of the riches, which Agni is said to command abundantly (ṚV. i.1.3; i.31.10) and all treasures are collected in him (ṚV. x, 6.6), he commands all riches in heaven and earth. (ṚV. iv. 5.11).

इरिमिठिऋ`षिः। आदित्यं साम। उष्णिक् छन्दः। अदितिर्देवता। पूर्ववत् विनियोगः।

२ २उ २ १ १ ३ १र २र ३ १ २

उत स्या नो दिवा मतिरदितिरूत्यागमत्।

१र २ ३ १ २ ३ २३ १ २

सा शन्ताता मयस्करदप स्त्रिधः ॥६॥१०२॥

उत। स्या। नः। दिवा। मतिः। अदितिः। ऊत्या। आ। गमत्। सा। शन्ताता। मयः। करत्। अप। स्त्रिधः॥ ६॥

भाष्यसारः। उत—अपि च, स्या—सा, मतिः—मननीया स्तोतव्या, अदितिः ऊत्या—रक्षया सार्द्धम्, दिवा—अहनि, नः—अस्मान् अस्मत्सकाशम्, आगमत्—आगच्छतु। आगत्य च शन्ताता—शन्तातिः शान्तिकरम्, मयः—सुखम्, करत्—करोतु, स्त्रिधः—बाधकान् शत्रून्, अप—अपबाधतु॥ ६॥

Also, may adorable Aditi, come to us by day, with her protection, bring us weal and drive away the obstructing enemies.—6.

सा०-भा०। 'उत' अपि च 'स्या' सा पूर्वोक्ता 'मतिः' मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा 'अदितिः' 'ऊत्या' रक्षया सार्द्धं 'दिवा' अहनि 'नः' अस्मान् 'आगमत्' आगच्छतु, आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः शान्तिकरं 'मयः' सुखं 'सा' अदितिः 'करत्' करोतु। 'स्त्रिधः' नाशकान् शत्रूंश्चापगमयतु, स्त्रिधिर्बाधनार्थः॥ ६॥

६। ऋ० सं० ८ म० १८ सू० ७ ऋ०। ṚV. reads (1) 'उत त्याः' instead of 'उत स्या' and (2) 'सा शन्तातिः' in the place of 'सा शन्ताता'।

उत—*Indec*—generally means 'or', here means 'and', 'also', *vide*: notes on SV. 1. 96.

स्या—सा; there is a सर्वनाम (pron.) स्य equivalent to तत्, meaning the same.

मतिः—मननीया adorable; 'monitress'—*Wils.*

अदितिः—Aditi is described as the mother of almost all the gods, e.g., Mitra, Varuṇa, Aryaman, the Rudras, the Ādityas. In Nirukta we find her represented as 'अदीना देवमाता'—undecaying mother of the gods, Nir. 4. 22. She is, several times, spoken of as protecting from distress; worshippers beseech Aditi to make them sinless (ṚV. 1. 162. 22) and also pray that evil doers may be cut off by Aditi. In the above stanza, she is entreated to drive away all injurious enemies.

ऊत्या—rt. अव् (*to protect*)—क्ति by 'ज्वरत्वर०' Pāṇ. vi. 4. 20. अव् is changed to ऊ with क्ति following. *Vide* SV. 1.10.

आगमत्—आगच्छतु, may come to us. 'लिङर्थे लेट्' Pāṇ. iii. 4.7. 'लेटोऽडाटौ' Pāṇ. iii. 4. 94. 'इतश्च लोपः' Pān iii. 4.97.

शग्माता...मयः करत्—may she, the *benevolent*, grant us happiness or delight ; शग्माता is the same as शग्मातिः, which is derived as शम्—with aff. तातिल्, by 'शिवशमरिष्टस्य करे' Pāṇ. iv. 4. 143. the mg. is—शम् करोति इति, *beneficent*, *auspicious.* शग्माति—सु (nom. sg.term.) is replaced by डा, by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii.1.39 ; टिलोपः, hence the form शग्माता is obtained.

करत्—करोतु ; rt. कृ—लेट् ति, in लेट् (subj.) अ is added to the root, इ of ति drops, Pāṇ. iii. 4.97.

मयः—Prob. fr. rt. मा, 2. p. refreshment, enjoyment, pleasure, delight, ṚV. VS, T.Br. There are expressions like मयस्कर and मयोभव, mg.—causing pleasure, delighting—M. W. S. E. Dict. P. 789. col. 2 ; मयः—happiness, Ngh. 3. 6. cf. 'आपो हिष्ठा मयोभुवः' ṚV. x. 9. 1 ; SV. ii. 9. 2. 10. (2. 1187).

विश्वमना ऋषिः । 'वार्कजम्भं' साम वृकजम्भा ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगः पूर्ववत् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
ईड़िष्वा हि प्रतीव्या३ं यजस्व जातवेदसम् ।
३ १ २ ३ २ ३
चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥७॥१०३॥

ईडिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातऽवेदसम् । चरिष्णुऽधूमम् । अगृभीतऽशोचिषम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । **प्रतीव्यं—शत्रुषु प्रतिगमनशीलम्, चरिष्णुधूमं—सर्वत्र प्रचरितधूमम् अप्रतिहतगतिमित्यर्थः, अगृभीतशोचिषं—रक्षोभिरप्रधृष्यमाणदीप्तिम् अप्रतिहतदीप्तिमित्यर्थः, जातवेदसं—जातधनं जातप्रज्ञमग्निम् ईडिष्व—स्तुहि, यजस्व—हविर्भिरर्चय च ॥ ७ ॥**

Adore and offer sacrifice to Agni, the omniscient, the resister of foes, whose smoke wanders everywhere, and who bears unobstructed splendour.—7.

सा०-भा० । 'प्रतीव्यं' शत्रुषु प्रतिगमनशीलम् अग्निम् 'हि'रवधारणे, अग्निमेव 'ईडिष्व' स्तुतिभिः स्तुतं कुरु । किञ्च, 'चरिष्णुधूमम्' सर्वत्र चरणशील-धूम-जालम् 'अगृभीत-शोचिषम्' रक्षोभिरप्रधृत-दीप्तिम् 'जातवेदसं' जातप्रज्ञं यद्वा, जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः, तमग्निं 'यजस्व' हविर्भिः पूजय ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १ ऋ०।

ईळिष्वा—*for* ईळिष्व ; adore ; for grammatical and other notes *vide* SV. 1. 49. 93.

प्रतीव्यम्—going against the enemies i.e., opposing or counteracting all their activities ; 'who resists foes'—*Wils*. प्रति—rt. वी (गतिव्याप्ति etc. here *to go*. 2.p.) प्रति here means 'against'.

जातवेदसम्—*vide*. SV. 1.31, 35, 40, etc.

चरिष्णु-धूमम्—चरिष्णुः (fr. rt. चर् *to move*—इष्णुच्, Pāṇ. iii. 2. 136.) सञ्चरणशीलो धूमो यस्य, 'the diffuser of smoke'—*Wils*.

अगृभीत-शोचिषम्—अगृहीतम् (हृग्रहोर्भश्छन्दसि) अप्रतिहतं शोचिः तेजः यस्य—'of unobstructed or unchecked radiance'—*Wils* ;—having unsubdued splendour, of unbounded lustre—this epithet is often applied to Agni (as here) and to the Maruts (v. 54. 5 and 12). For शोचिः *vide* notes on शोचिषा SV. 1. 22.

विश्वमना ऋषिः। 'राक्षोघ्नं' साम अगस्त्य ऋषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। विनियोगः पूर्ववत् ॥

१र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ ३ १ २
न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः।

३ १ २ ३ २ ३ २
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥१०४॥

न। तस्य। मायया। चन। रिपुः। ईशीत। मर्त्यः। यः। अग्नये। ददाश। हव्यऽदातये ॥ ८ ॥

भाष्यसारः। यः मर्त्यः—मनुष्यः यजमानः, हव्य-दातये—देवेभ्यो हविःप्रदानाय, अग्नये ददाश—हवींषि ददाति, तस्य रिपुः—शत्रुः, मायया—छलेन, चन—अपि, न ईशीत—तं न अतिक्रमितुं प्रभवति ॥ ८ ॥

Even with all his wily stratagem, no enemy can prevail over the mortal, who presents offerings to Agni, with a view to offer oblations to the gods.—8.

सा०-भा०। 'मर्त्यः' मनुष्यः 'रिपुः' शत्रुः चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे 'मायया चन' माययापि 'तस्य' जनस्य 'न ईशीत' ईश्वरो न भवति। 'यः' जनः 'हव्यदातये' हविषामादानसमर्थाय 'अग्नये' यो यजमानः 'ददाश' हवींषि प्रयच्छति तस्य रिपुर्न ईशीतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८। ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १५ ऋ०। ṚV. reads **'हव्यदातिभिः'** (by the offerers of the oblation) instead of **'हव्यदातये'** the above SV. text.

मायया—'by fraud'—*Wils.*

चन—*Indec.* अपि, *even* ; it is usually used after a negative ; e. g. 'यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन'—without whom the sacrifice does not succeed *even* of the wise man ṚV. i. 18. 7. 'इन्द्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति'—*even* the earth is not equal to Indra in greatness. i. 81. 5. for further use of चन *vide* ṚV. i. 155. 5 ; vii. 86. 6. etc.

ईशीत—rt. ईश् (*to predominate, to lord over.* 2.Ā.) pot. (लिङ्) 3. sg.—shall have power over him.—*Wils.*

ददाश—rt. दाश्ट (दाशे, *to make offering.* 1. u.) perf. (लिट्) ;—perf. stands for pres.

हव्य-दातये—दाति (dr. fr. rt. दा *to give*)—with aff. क्ति,—दानम् ;—for giving oblations to the gods.

भरद्वाज ऋजिश्वा ऋषिः। 'सौमक्रतवं' साम, सोमक्रतुना ऋषिणा दृष्टत्वात्, सोम-क्रतुषु अग्निष्टोमादि-सप्तसंस्थेषु वा गीयमानत्वात्। अथवा बृहदाग्नेयीयमग्निदेवताकं साम। उष्णिक्छन्दः। वैश्वदेवोऽग्निः। दशरात्र-यागस्य चतुर्थदिवसे प्रउग-शस्त्ररूपेण विनियोगः।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ ३क २र
अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम्।
१ २ ३ २ ३ २
दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥९॥१०५॥

अप। त्यम्। वृजिनम्। रिपुम्। स्तेनम्। अग्ने। दुराध्यम्। दविष्ठम्। अस्य। सत्पते। कृधि। सुगम् ॥ ९ ॥

भाष्यसारः। **हे सत्पते—सतां पालक अग्ने, त्वं त्यं—तम्, वृजिनं—पापिनम्, रिपुं—शत्रुम्, दुराध्यं—दुरभिसन्धिं हिंसकम्, स्तेनम्—चौरम्, दविष्ठं—दूरतमम्, अपास्य—अपक्षिप अपसारय। अथवा तं सुगं—सुपथगामिनं कृधि—कुरु ॥ ९ ॥**

O (Agni) guardian of the good, turn out, afar, the sinful wicked enemy, the malicious thief, or lead him to the honest righteous path.—9.

सा०-भा० । हे 'अग्ने ! त्वं 'त्यं' तं प्रसिद्धं 'वृजिनं' कुटिलं 'रिपु' पापकारिणं 'दुराध्यं' दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायं वा एवम्भूतं 'स्तेनं' हिंसकं 'दविष्ठं' दूरतमम् 'अपास्य' अपक्षिप । असु क्षेपणे इति धातुः । हे 'सत्पते !' सतां पालयितः अग्ने ! अस्माकं 'सुगं' शोभनेन गन्तव्यं सुखं 'कृधि' कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ ९ ॥

९ । ऋ० सं० ६ म० ५१ सू० १३ ऋ० ।

दुराध्यम्—दुः-आ-ध्यै-क, one who meditates ill i. e., malicious, evil-hearted, malignant.

दविष्ठम्—दूर-इष्ठन् spv. dg. 'दूर' is changed to 'दव' by 'स्थूलदूर०' Pāṇ. vi. 4. 157. adv. far away.

अप-अस्य—(अपास्य)—the prefix अप stands at a distance from the verb. *Vide* Pāṇ. i. 4. 82. अस्य—rt. अस् (क्षेपे, *to throw* 4. p.), imp. 2. sg.—drive away to a distance.

कृधी—the final vowel is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137. 'कृधि:', 'श्रु-शृणु-पृ-कृ०' Pāṇ. vi. 4. 102. Wilson translates 'सत्पते कृधी सुगम्' after Sāy.—grant us felicity, O protector of the virtuous.

विश्वमना ऋषिः । 'राक्षोघ्नं' सामागस्त्य ऋषिः । उष्णिक् छन्दः । वैश्वदेवोऽग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

३क २र ३ १ २ ३ १ २
श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विश्पते ।
३ १र ३ १ २ ३ १ २
नि मायिनस्तपसा रक्षसो दह ॥१०॥१०६॥

श्रुष्टी । अग्ने । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विश्पते । नि । मायिनः । तपसा । रक्षसः । दह ॥ १० ॥

भाष्यसारः । भाष्यस्य सुगमत्वात् केवलमन्वयो दीयते ।—हे वीर विशपते—प्रजापते अग्ने, त्वं मे नवस्य स्तोमस्य—नूतनम् अधुना क्रियमाणं स्तोत्रम्, श्रुष्टी—श्रुत्वा, मायिनः—मायाविनः राक्षसान्, तापसा—तापकेन तेजसा, नि-दह—नितरां भस्मीकुरु ॥ १० ॥

O hero (Agni), the lord of men, listening to this my present praise, consume the wily demons with thy scorching flame.—10.

सा०-भा० । 'वीर' शत्रूणां विनाशयितः वीर्यवन् वा 'विश्पते' विशां पालयितः! हे अग्ने! 'नवस्य' इदानीं क्रियमाणत्वान्नूतनं 'मे' मदीयं 'स्तोमस्य' स्तोत्रशस्त्रादिकं 'श्रुष्टी' श्रुत्वा 'मायिनः' मायाविनः रक्षसः कर्म-विघ्नकारिणः राक्षसान् 'तपसा' तापकेन तेजसा 'निदह' नितरां भस्मीकुरु। श्रुष्टीति "स्नात्व्यादयश्च" (पा० ७, १, ४६) इति निपातितः, वकारलोपश्छान्दसः ॥ १० ॥

१० । ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १४ ऋ० । ṚV. reads 'तपुषा' instead of 'तपसा'

श्रुष्टी=श्रुत्वा, hearing ;—some words with aff. क्त्वा take anomalous forms, श्रुष्टी stands for श्रुत्वा । *Vide* : Pāṇ. vii. 1. 49 ; *elsewhere* श्रुष्टी, acc. to Yāska, is an *indec.* mg. *quick* (श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टीति—it pervades *quickly*), Nir. 6. 12. cf. 'तां अध्वरे उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम्',—O Agni, offer oblation *quickly* to them, i. e., wise Bhaga etc. ṚV. vii. 39. 4.

विश्पते—'lord of men'—Prof. Wils.

तपसा—the same as तपुषा (the ṚV. reading)—'by thy flames.' 'Tapas'—warmth, heat, *vide* 'पञ्च तपांसि' the five fires.—M. W. S. E. Dict. p. 437. col. 1.

नवस्य स्तोमस्य—my new ode, newly-fashioned hymn ; 'my present praise'—*Wils.*

इति प्रथमाध्यायस्य एकादशः खण्डः, द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे प्रथमा दशतिः ।

सौभरिर्ऋषिः (प्रयोगभार्गव ऋषिः—सायणः) । चत्वारि सामानि प्रमंहिष्ठशब्दयुक्तान्येतन्नामधेयानि, इन्द्रो वसिष्ठो वा ऋषिः, यद्वा एषां मध्ये तृतीयमासितमसितमार्षिस्तत्सम्बन्धि । ककुप् छन्दः (क) । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

१ २ १२   ३ १ २   ३२ ३ १ २

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋताव्ने बृहते शुक्रशोचिषे ।

३   १ २ ३ २

उपस्तुतासो अग्नये ॥ १ ॥१०७॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋताव्ने । बृहते । शुक्रऽशोचिषे । उपऽस्तुतासः । अग्नये ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे उपस्तुतासः—उपस्तोतारः! यूयं मंहिष्ठाय—दातृतमाय ऋताव्ने—यज्ञवते, बृहते—महते, शुक्रशोचिषे—प्रदीप्ततेजसे, अग्नये प्रगायत—स्तोत्रं पठत ॥१॥

(क) The Kakup metre consists of three Pādas, of which the *first* and *third* have each 8 syllables and the *second* has 12 syllables (8+12+8).

O singers of hymns, sing praises to most munificient, mighty Agni, the master of sacrifices (or the truthful), having resplendent effulgence.—1.

सा०-भा० । हे 'उपस्तुतासः' हे उपस्तोतारः ! यूयं 'मंहिष्ठाय' दातृतमाय 'ऋतावने' यज्ञवते सत्यवते वा 'बृहते' महते 'शुक्रशोचिषे' दीप्ततेजसे 'अग्नये' प्रगायत स्तोत्रं पठत ॥ १ ॥

१ । ऋ० सं० ८ म० १०३ सू० ८ ऋ० । ऊ० आर्चि० २, २, १७, १ ।

मंहिष्ठाय—fr. rt. मंह् (*to give, grant, bestow*—1. Ā.)—तृच्—इष्ठन् 'तुश्छन्दसि' Pāṇ. v. 3. 59 ; elision of तृ with इष्ठन् following, by 'तुरिष्ठे०' Pāṇ. vi. 4. 154—granting most abundantly, very liberal or generous ; 'bounteous'—*Wils.*

ऋतावने (dat. sg.)—ऋतं (सत्यं यज्ञो वा)—aff. वनिप् in the sense of मतुप्, by 'छन्दसी-वनिपौ' Pāṇ. v. 2. 122 ; so the vedic form is ऋतावन् instead of ऋतवत्—the class. skt. form ; truthful—M. W. S. E. Dict. p. 224. col. 1 ; 'observant of truth'—*Wils.* As to this sense '*truthful*', *vide* Agni's another epithet सत्यधर्माणम् SV. 1. 32.

शुक्र-शोचिषे—शुक्रं शोचिर्यस्य—'radiant with brightness.' For शुक्रम् *vide* SV. 1.4.

उपस्तुतासः (voc. *pl.*)—singers of praise ; असुक् Pāṇ. vii. 1. 50.

सौभरिर्ऋषिः । 'वाजभृत्'—'वाजाभर्मीयं' वा साम, भरद्वाज ऋषिः । ककुप् छन्दः । आभिप्लविकषडहे उक्थ्ये प्रशास्तृ-शस्त्रे विनियोगः ।

१र २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः ।

२ ३ २ ३ १र २र

यस्य त्वं सख्यमाविथ ॥२॥१०८॥

प्र । सः । अग्ने । तव । ऊतिभिः । सुवीराभिः । तरति । वाज-ऽकर्मभिः । यस्य । त्वम् । सख्यम् । आविथ ॥ २ ॥

भाष्यसारः । **हे अग्ने, यस्य—यजमानस्य, सख्यं—मित्रत्वम्, आविथ—प्राप्नोषि, सः तव वाजकर्मभिः—अन्नयुक्ताभिः, सुवीराभिः—शोभनवीरपुत्रवतीभिः, ऊतिभिः—रक्षाभिः, प्र-तरति—प्रवर्धते ॥ २ ॥**

He, Agni, whose friendship thou seekest, thrives with thy protection, provided with heroic sons and ample food or immense strength.—2.

सा०-भा० । हे 'अग्ने !' 'तव' 'ऊतिभिः' रक्षाभिः 'सः' यजमानः 'प्र तरति' प्रवर्धते । ऊतयो विशेष्यन्ते 'सुवीराभिः' शोभनवीराः पुत्रादयो यासु, ताभिस्तथो-

क्ताभिः 'वाजकर्म्मभिः' वाजानामन्नानां बलानां वा कर्म रक्षणं यासु तादृशीभिः। हे अग्ने, 'त्वं' 'यस्य' यजमानस्य 'सख्यं' सखित्वं मित्रत्वम् 'आविथ' प्राप्नोषीत्यर्थः, सः प्रतरतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ २॥

२। ऋ० सं० ८ म० १९ सू० ३० ऋ०। उ० आर्चि० ६, २, २, १ (2. 1172.)

R̥V. reads 'तिरते वाजभर्म्मभिः' for 'तरति वाजकर्म्मभिः' and 'आवरे' for आविथ'।

ऊतिभिः—rt. अव—aff. क्ति; for gram. *vide* SV. 1. 10. Grfth. frequently renders 'ऊति' as 'help, aid'; 'through thy favours'—*Wils.*

वाजकर्मभिः—वाजः अन्नं (Ngh. 2. 7.) कर्म यासु ताभिः, adj. quals. ऊतिभिः;—with the provision of food or strength.

आविथ—rt. अव् *to get*, perf. (लिट्) 2. sg, used for pres. (लट्) by 'छन्दसि लुङ् लङ् लिटः' Pāṇ. iii. 4. 6.—thou acceptest, dost acknowledge.

सौभरिर्ऋषिः। त्रीणि सामानि सौभरिश्चर्षिः। ककुप्छन्दः। अग्निर्देवता।

१ २ क २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे।
३ २ ३ १ २
देवत्रा हव्यमूहिषे ॥३॥१०९॥

तम्। गूर्धय। स्वःऽनरम्। देवासः। देवम्। अरतिम्। दधन्विरे। देवऽत्रा। आ। हव्यम्। ऊहिषे ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। स्वर्णरं--सर्वस्य नेतारम्, देवं--दीप्यमानं दानादिगुणयुक्तं वा, अरतिं—स्वामिनम्, अग्निं देवासः—ऋत्विजः, दधन्विरे—अभिगच्छन्ति, तं—प्रसिद्धमग्निम्, गूर्धय--स्तुहि, तथा तेनाग्निना देवत्रा—देवान्, हव्यं—हविः, आ-ऊहिषे—अभिप्रापय ॥ ३ ॥

Eulogise him (Agni), the munificent or resplendent lord, the leader of all or the bearer of oblation to heaven, whom the glowing ones (the priests) approach (with praises), and send, through him, the sacrificial viands to the gods.—3.

सा०-भा०। हे 'स्तोतः!' 'तं' प्रसिद्धमग्निं 'गूर्धय' स्तुहि। गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३,१४,५)। कीदृशम्? 'स्वर्णरं' सर्वस्य नेतारं सर्वैः यजमानैः कर्मादौ नेतव्यं वा। अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम्। 'देवासः' दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः। 'देवं' दानादिगुणयुक्तम्। 'अरतिं' स्वामिनं यद्वा, अभिप्राप्तव्यम्। 'दधन्विरे', धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति। धविर्गत्यर्थः। प्राप्य च तेनाग्निना

'देवत्रा' देवान् 'देवमनुष्ये'त्यादिना (पा० ५, ४, ५६) द्वितीयार्थे 'त्रा'-प्रत्ययः। 'हव्यं' चरुपुरोडाशादि-लक्षणं हविः। 'आ ऊहिषे' अभिप्रापय। वहेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० ८ म० १९ सू० १ ऋ०। ṚV. reads 'हव्यमोहिरे' (हव्यम् आ-ऊहिरे) instead of 'आ हव्यमूहिषे'। उ० आर्चि० ८, २, ११, १।

गूर्धया—In the Saṃhita text the final vowel is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137. गूर्धयतीत्यर्चतिकर्म्मा, *to worship*—Ngh. 3. 14; 'glorify' —*Wils.* 'sing praise to'—*Grfth.*

स्वर्णरम्—the leader of all—Sāy; we have added to it a new but rational sense, e.g., carrying or conveying oblation to heaven. Sāy. often interprets the word स्वः as सर्वस्य *of all* cf. ṚV. ii. 35. 6; sometimes he means *heaven* by it as in 'पिन्वते स्वः' v. 83. 4, and 'स्वर्वित्'—viii. 48. 15; West. schs. always mean *light* or *heaven.*

देवासः—'Priests'—acc. to Sāyaṇa. *vide* notes on देवेभिः SV. i. 2, 67, 68; 'the gods'—*Grfth.*

अरतिम्—the lord; Wils. renders देवमरतिम् as the divine lord. *Vide* SV. 1. 45, 67.

दधन्विरे—approach; fr. rt. धवि (*to go*), perf. (लिट्) 3. pl. *Vide* दधन्वे SV. 1. 94. the word धन्व mg.—the sky (so called as the rain *comes down* from it) is derived from this root.

देवत्रा—for देवान्; 'त्रा' being the substitute of the 2nd case-term. by 'देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलम्' Pāṇ. v. 4. 56. cf. 'तनूनपात् पथ ऋतस्य ...देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः.—O Tanūnapāt...carry our sacrifice *to the gods.* x. 110. 2.

ऊहिषे—rt. वह् perf. (लिट्) 2. sg. for pres. 3. pl. mg. वहन्ति,—convey; व of वह् changed to उ (सम्प्रसारणम्)।

सौभरिः प्रयोगो वा ऋषिः। द्वे सामनी सौभरिपुत्रस्य पकृथस्य ऋषेः। ककुप्छन्दः। अग्निर्देवता।

१ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
मा नो हृणीथा अतिथिं वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः।
२ ३ १ २ ३ २
यः सुहोता स्वध्वरः ॥४॥११०॥

मा। नः। हृणीथाः। अतिथिम्। वसुः। अग्निः। पुरुऽप्रशस्तः। एषः। यः। सुऽहोता। सुऽअध्वरः॥ ४ ॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विग्गण! यः एषः—अग्निः, सुहोता—यज्ञेषु सुष्ठु देवानामाह्वाता, स्वध्वरः—शोभनयज्ञः, पुरु-प्रशस्तः—बहुभिः स्तुतः, वसुः—धनात्मकः तं नः—अस्माकम्, अतिथिवत् पूज्यं मा हृणीथाः—न कोपय अपमन्यस्व वा ॥ ४ ॥

(O priests,) Do not provoke (or excite the anger of) him (Agni) who is our guest, the awarder of wealth, the excellent invoker of gods (in the sacrifices), the best performer of sacrifice, eulogised by many.—4.

सा०-भा० हे ऋत्विक्सङ्घ! 'नः' अस्मत्सम्बन्धि-यज्ञे 'अतिथिम्' अतिथिवत् प्रियम् अग्निं 'मा हृणीथाः' मा हर। कमग्निम् इत्यत आह—'यः' अग्निः 'सुहोता' सुष्ठु देवानामाह्वाता 'स्वध्वरः' शोभनयज्ञो भवति। एषः अग्निः 'पुरु-प्रशस्तः' बहुभिः स्तुतः 'वसुः' वासकश्च भवति तमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० ८ म० १०३ सू० १२ ऋ०। ṚV. has the reading 'मा हृणीतामतिथिः' instead of 'मा हृणीथा अतिथिम्'।

हृणीथाः—हृणीयथाः fr. rt. हृणी (रोषणे, लज्जायाञ्च to get angry or ashamed.), of the कण्ड्वादि cl. Sāy.—मा हृणीथाः—मा हर। 'Anger not him'—*Grfth.* ṚV. reading is 'मा हृणीताम्' which Sāyaṇa interprets 'न केनापि रुध्यताम्', which Prof. Wils. renders—'may none hinder Agni (from coming to us)'.

अतिथिम्—*Vide* SV. 1. 5; 1. 67; 1. 85, 87.

वसुः—Agni is very often called by this name, *vide*: SV. 1. 36, 41, 58, 84. वसु is wealth, of which Agni is the master. So it has been identified with him, *vide*: notes on रयीणाम् चाचिकेतत्, SV. 1. 101. Prof. Wils. renders 'वसु' *here* 'as the giver of dwellings'.

स्वध्वरः—सुक्रतुः, *vide* 1. 3; 1. 45. etc.—skilled in sacrifice.

सौभरिरृषिः। 'दैवानीकं' साम देवानीकः पक्थो वा ऋषिः। ककुप्छन्दः। अग्निर्देवता। अभिप्लवषडहेपृष्ठ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तृ-शस्त्ररूपेण विनियोगः।

२ १ २ ३ १र २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः।
३ २ ३ १र २र
भद्रा उत प्रशस्तयः ॥५॥१११॥

भद्रः। नः। अग्निः। आऽहुतः। भद्रा। रातिः। सुऽभग। भद्रः। अध्वरः। भद्राः। उत। प्रऽशस्तयः ॥ ५ ॥

भाष्यसारः। भाष्यस्य सुगमत्वात् केवलमन्वयोऽत्र दीयते। आहुतः अग्निः नः अस्माकं भद्रः भवतु। हे सुभग! भद्रा रातिः—दानम्, च अस्माकं भवतु। भद्रः अध्वरः—यागः, भवतु। उत—अपि च, भद्राः प्रशस्तयः—अस्मत्कृतस्तुतयः भवन्तु ॥ ५ ॥

May Agni, served with oblation, be propitious to us; may the gift be auspicious; O blessed one, may the sacrifice yield us blessings or prosperity, and may our panegyrics be blissful.—5.

सा०-भा०। 'आहुतः' हविर्भिस्तर्पितोऽग्निः 'नः' अस्माकं 'भद्रः' कल्याणो भवतु। हे 'सुभग' शोभन-धनाग्ने! 'भद्रा' कल्याणी 'रातिः' दानं च अस्माकं भवतु। 'भद्रः' कल्याणः 'अध्वरः' यागश्च भवतु। 'उत' अपि च 'भद्राः' कल्याण्यः 'प्रशस्तयः' प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥ ५ ॥

५। ऋ० सं० ८ म० १९ सू० १९ ऋ०। उ० आर्चि० ७, २, १०, १ (2. 909.), यजुः १५, ३८।

रातिः—fr. rt. रा (दाने, *to give*, 2. p.) with aff. क्ति, cf. 'भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु'। SV. 1. 75.

उत—अपि च, also; *vide* SV. 1. 96, 102.

———

सौभरिर्ऋषिः। 'गौतमं' साम—गोतम ऋषिः, 'साध्यं' वा साम—सध्यो नामर्षिः। ककुप् छन्दः। अग्निर्देवता। पूर्ववद्विनियोगः।

१ २ ३ १र २ ३ १र २र ३ १ २
यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम्।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥६॥११२॥

यजिष्ठम्। त्वा। ववृमहे। देवम्। देवत्रा। होतारम्। अमर्त्यम्। अस्य। यज्ञस्य। सुऽक्रतुम् ॥ ६ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, यजिष्ठं—यष्टॄणां श्रेष्ठम्, देवत्रा—देवेषु, देवम्—अतिशयेन दातारम्, होतारम् अमर्त्यम्—मरणरहितम्, अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं—सुष्ठु निष्पादकम्, त्वां ववृमहे—वृणीमहे संभजामहे ॥ ६ ॥

We adore thee, the immortal (O Agni), the best sacrificer, the principal priest (or the invoker of gods), the most munificent among gods, the well-accomplisher of this ceremony.—6.

सा०-भा० । हे अग्ने ! 'यजिष्ठं' यष्टृतमं 'त्वा' त्वां 'ववृमहे' वृणीमहे सम्भजामहे । कीदृशं त्वाम् ? 'देवत्रा' देवेषु मध्ये 'देवम्' अतिशयेन दानादिगुणम् । 'होतारं' देवानामाह्वातारम् । 'अमर्त्यम्' अविनाशिनम् अस्य 'यज्ञस्य' यागस्य सुक्रतुम् सुष्ठु कर्तारम् ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० ८ म० १९ सू० ३ ऋ० । SV. **1. 312** ; उ० आर्चि० ६,२,१३,१ (2. 763).

यजिष्ठम्—*Vide* SV. 1. 12. rt. यज् (to sacrifice, 1. u.)—aff. अच् in Act. voice 'पचाद्यच्'—यजः—यष्टा, in spv. dg. इष्ठन् is added. ऋ drops before इष्ठन्, by 'यस्येति च' Pāṇ. vi. 4. 148. Sāy. in his com. on the R̥V. stanza, interprets यजिष्ठं as इष्टतमम्—most adorable.

ववृमहे—we adore (thee) ; rt. वृ (वरणे, to choose, 5.u. or 9.Ā) perf. (लिट्) Ā. 1. pl.—perf. is here used for pres. tense by, 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' Pāṇ. iii. 4. 6.

देवत्रा—देवेषु, among the gods ; त्रा is added in the place of ७मी (*loc.*) or २या (*accus.*) by 'देवमनुष्य०' Pāṇ. v. 4. 56. *Vide* SV. 1. 109.

होतारम्—Agni is often called the 'priest' (ऋत्विज्, विप्र) or specially the 'domestic priest' (पुरोहित) and more frequently the offerer (होता) or chief priest. *Vide* R̥V. viii. 49. 1 ; x. 7. 5 ; vi. 16. 1 ; x. 2. 1, 91. 8 ; SV. 1. 1, 3 ; 1. 98.

अमर्त्यम्—अमृतम, SV. 1. 12, 1. 35, 1. 40, 1. 45, 1. 85.

सुक्रतुम्—*vide* SV. 1. 3, सुक्रतो (voc) 1. 52 ; 'the perfecter of this sacrifice'—*Wils.*

सौभरिर्ऋषिः । संवर्गं साम जमदग्निर्ऋषिः । ककुप् छन्दः । अग्निर्देवता ।

१ २ ३ १र २र२ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तदग्ने द्युम्नमाभर यत्सासाहा सदने कंचिदत्रिणम् ।
३ १र २र ३क २र
मन्युं जनस्य दूढ्यम् ॥ ७ ॥११३॥

तत् । अग्ने । द्युम्नम् । आभर । यत् । सासह । आसदने । कम् । चित् । अत्रिणम् । मन्युम् । जनस्य । दुःऽध्यम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । भाष्यस्य सुगमत्वात् केवलमन्वयो दीयते ।—हे अग्ने, तत् द्युम्नम् अस्मभ्यमाभर—आहर, यत्—यदा, आसदने—यज्ञगृहे, वर्त्तमानं कञ्चित् अत्रिणं—

अत्तारं हिंसकं राक्षसादिकम्, सासह—अत्यर्थमभिभव, तथा दूढ्यं—दुर्धियं दुष्टमतिं शत्रुम्, जनस्य मन्युं—क्रोधञ्च अभिभव ॥ ७ ॥

Confer on us that splendour, Agni, which may destroy any devouring demon in the sacrificial abode, overcome malicious enemy and put down the anger of men.—7.

सा० भा०। हे 'अग्ने!' 'तत्' 'द्युम्नम्' अन्नं यशो वा 'आभर' अस्मभ्यमाहर। 'यत्' यदा 'आसदने' यज्ञ-गृहे वर्त्तमानं कश्चित् कमपि 'अत्रिणम्' अत्तारं राक्षसादिकं 'सासह' अत्यर्थमभिभव। तथा 'दूढ्यं' दुर्धियं पापबुद्धिं शत्रुं 'जनस्य' 'मन्यु'ं क्रोधं च अभिभव, तदेति पूर्वत्रान्वयः ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८ म० १९ सू० १५ ऋ०। Ṛ̣V. reads 'दूढ्यः' instead of 'दूढ्यम्' the SV. text above; and (2) 'सासहत्' instead of 'सासाहा'।

द्युम्नम्—*Vide* SV. 1. 81. द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नम् वा Nir. 5. 5; fr. rt. द्युत् (दीप्तौ, *to shine*, 1. p.) with aff. न anomalously formed, Pāṇ. iii. 3. 1. द्युम्नं—दीप्तिमद् यशो बलं वा अन्नं धनं वा Ngh. 2. 10, 2. 7. अन्नं हि भुञ्जानस्य दीप्तिं जनयति, यशस्तु द्युम्नं स्वतः प्रकाशस्वभावात्। cf. Ṛ̣V. 'अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च देहि'। '*Dyumna*'—splendour, glory, strength, Mbh. i. 6406; 'wealth, possession'—M. W. S. E. Dict. p. 500, col. 1.

आभर—आहर—Imp. 2. sg. *Vide*: SV. 1. 10, 81.

अत्रिणम्—fr. rt. अद् *to eat*. 2. p.—cannibal—*Wils.*

सासाहा—class. saṃs. form is सासह; dr. सह् (मर्षणे, *to overcome*) यङ्लुक् imp. 2. sg; long vowel in स and final ह by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137 as पूरुष for पुरुष, cf. 'इहाश्वा इह पूरुषाः' Ṛ̣V. 'अतो ज्यायांश्च पूरुषः' x. 90. 3.

दूढ्यम्—दुष्टमपरस्य अनिष्टं ध्यायति, one who meditates ill, malignant enemy. दुः is changed to दू, by 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्', Pāṇ. vi. 3. 109. dr. दुः—rt. ध्यै—क, 'आतोचोपसर्गे' Pāṇ. iii. 3. 106. ध of the rt. ध्यै is changed to 'ढ' by 'दुरो दाश-नाश-दभ-ध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च'—Vārtti. 'दूढ्यम्—पापधियम्' Nir. 5. 2, 23. cf. 'वयं जयेम पृतनासु दूढ्यम्',—may we subdue, in battles, the *malignant* person, Ṛ̣V. vii. 82. 1; *again* 'मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः…' let not the *evil-minded* harm us, viii. 75. 9.

विश्वमना ऋषिः। एकं 'राक्षोघ्नं' साम अगस्त्य ऋषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आग्नेयक्रतौ च विनियोगः।

१र २र ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ २
यद्वा उ विश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशे।
२उ ३ २उ ३ १ २
विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ ८ ॥११४॥

यत् । वै । ऊम् इति । विश्पतिः । शितः । सुऽप्रीतः । मनुषः । विशे । विश्वा । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । यद्वै—यदा खलु, विश्पतिः—प्रजानां पतिः गृहपतिर्वा, अग्निः शितः—हविर्भिः तीक्ष्णीकृतः समुज्ज्वलितः, सुप्रीतः सन् मनुषः—मानुषस्य, विशे—निवेशने, गृहे इत्यर्थः वर्त्तते, तदा सः अग्निः विश्वा इत्—सर्वाण्येव रक्षांसि—प्रतिषेधति निवारयति—हिनस्ति ॥ ८ ॥

Whenever the lord of men (Agni), rendered sharp (i.e., ablaze) by oblations, remains content, in the abode of men, he wards off all the Rakṣasas (evil spirits).—8.

सा०-भा० । 'विश्पतिः' विशां पतिः पालयिता, 'शितः' हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः 'सुप्रीतः' सुष्ठु प्रीतः सन् 'मनुषः' मनुष्यस्य 'विशे' निवेशने गृहे, 'यद्वै' यदा खलु वर्त्तते, तदानीम् 'अग्निः' 'विश्वा इत्' विश्वान्येव तस्य बाधकानि रक्षांसि 'प्रतिषेधति' हिनस्ति । षिधु गत्यां भौवादिकः । 'उ' प्रसिद्धौ ॥ ८ ॥

इति प्रथमस्याध्यायस्य द्वादशः खण्डः । इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे द्वितीया दशतिः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्व विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-बुक्क-भूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोव्याख्याने आग्नेयपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ।

समाप्तम् आग्नेयं पर्व आग्नेयं काण्डं वा ।

८ । ऋ० सं० ८ म० २३ सू० १३ ऋ० । Ṛ̣V. reads **'विशि'** instead of **'विशे'**

विश्पतिः—*Vide* notes on विश्पते SV. 1. 26 ;

विशे—विशन्ति अस्मिन् इति = विशः, rt. विश्—aff. क, a house.

शितः—rt. शि (निशाने, to sharpen. 5. u.) or शो (तनुकरणे, 4. p.)—क्तः sharpened, i. e., rendered ablaze.

मनुषः—*gen. sg.* fr. मन् (अवबोधने, *to consider.* 8. Ā)—उस्, uṇ. ii. 115. *manus* is so called as he works after due thought or consideration. 'मनुस्शब्दोऽपि मनुष्यवचन इत्यसकृदभिहितो वेदे'—the word *manus* is found, many times, in the Vedas to mean *man.*—Nir. Viv. in connection with the Mantra 'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः' Ṛ̣V. x. 110. 1. Nir. 8. 5. West. schs. have meant 'Manu's race', but the word has no concern with 'Manu'.

विश्वा—विश्वानि—'शेश्छन्दसि बहुलम्', Pāṇ. VI. 1. 70.

प्रति-षेधति—fr. √सिध् (गत्याम्, *to go.* 1. p.)—averts ; between प्रति the prefix and सेधति, another word (रक्षांसि) intervenes, by 'व्यवहिताश्च' Pāṇ. 1. 4. 82.

सामवेदसंहिता

अथ द्वितीयोऽध्यायः

ऐन्द्रं पर्व

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे तृतीया दशतिः ।

शंयुर्बार्हस्पत्य ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः । इन्द्रो देवता ।

१ २ ३ १र २र ३ २ ३ १ २
तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने ।
२उ ३ २ ३ १ २
शं यद्गवे न शाकिने ॥ १ ॥ ११५ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे स्तोतारः, वः—यूयम्, सुते—अभिषुते सोमे सति, पुरु-हूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय, सत्वने—शत्रूणां नाशयित्रे धनानां दात्रे वा, इन्द्राय तत् स्तोत्रम्, सचा—सह मिलिता भूत्वा, गाय—गायत (व्यत्ययेन बहुवचनस्थाने एकवचनम्)। यत् स्तोत्रं शाकिने—शक्तिमते इन्द्राय, शं—सुखकरं भवति। गवे न—यथा गवे, तृणं सुखकरं भवति तद्वत् ॥ १ ॥

The soma-juice being pressed out, sing, ye together, to him, the awarder of wealth (or the vanquisher of foes), invoked by many, that panegyric, which is pleasant to him—the mighty hero, like fresh grass to the cow.—1.

सा०-भा०। यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥

हे 'स्तोतारः!' 'वः' यूयम् 'सुते' अभिषुते सोमे सति 'पुरुहूताय' बहुभिर्यजमानैराहूताय 'सत्वने' शत्रूणां सादयित्रे यद्वा, धनानां सनित्रे दात्रे इन्द्राय 'तत्' स्तोत्रम् 'सचा' सह संहता भूत्वा 'गाय' गायत। 'यत्' स्तोत्रं

'शाकिने' शक्तिमते इन्द्राय 'शं' सुखकरं भवति। 'गवे न' यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० ६म० ४५ सू० २२ ऋ०। उ० आर्चि० ८,२,४,१।

गाय—rt. गै, *to sing*. Imp. 2. sg. *for pl.* (गायत)।

वः—यूयम् ; an instance of विभक्तिव्यत्ययः, an anomalous use of वः (generally accus. dat. or gen. pl.) for *nom. pl. vide* SV. 1. 5, 21.

सुते—*loc.* in the sense of nom. absolute. सोमे सुते सति ; 'when the soma-juice has been expressed for libation'—*Grfth* ; 'when your libation is poured out'—*Wils.*

सचा—सह, *together* ; 'सचा सह' Nir. 5. 5. cf. 'वसुभिः सचा भुवा'—being *together with* the Vasus, ṚV. ii. 31. 1 ; 'रथं नु मारुतं वयं···हुवामहे, आ यस्मिन्···सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी'—we invoke the chariot of the Maruts (i.e., the cloud) wherein stands Rodasī, bearing delightful waters, *together with* the Maruts—ṚV. v. 56. 8. From rt. सच्, *to be associated.*

पुरुहूताय—much invoked—*Grfth.* पुरु=बहु, Ngh. 3. 1.

सत्वने—fr. सन् (दाने, *to give*) with aff. वनिप्,—the giver of riches ; or fr. rt. सद् (विशरणे *to break*, 1. 6. p.) in caus. sense,—the scatterer or overthrower of enemies.

शाकिने—शाक *means* शक्ति,—strength, (fr. rt. शक्—शक्तौ, *to be powerful*, 5. p.) शाकिन् (शाक—इन् अस्त्यर्थे)—mighty, powerful, strong ; acc. to some commentator, शाकिने is to be connected with गवे, as its qualifying adj ; the sense is—just as a peasant praises a strong bull, so do you offer pleasant praises to Indra.

श्रुतकक्षः सुकक्षो वा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः। इन्द्रो देवता।

१ २ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्ते नूनं शतक्रतविन्द्र द्युम्नितमो मदः।
१ २ ३ १र २र
तेन नूनं मदे मदेः ॥ २ ॥ ११६ ॥

यः। ते। नूनम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। इन्द्र। द्युम्निऽतमः। मदः। तेन। नूनम्। मदे। मदेरिति मदेः ॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे शतक्रतो—इन्द्र, द्युम्नितमः—दीप्ततमः, यः मदः—सोमः, नूनं—पुरा, ते—त्वदर्थं अस्माभिरभिषुतोऽस्ति, तेन—सोमेन, नूनम्—इदानीम्, मदे—तत्पानेन तव मदे हर्षे सञ्जाते सति, अस्मान् मदेः—धनादिदानेन मादय ॥ २ ॥

O Indra, of a hundred deeds, rejoice with the most sparkling, exhilarating soma-juice, which has been poured out for thee, and in wild rapture caused by it (i.e., the drinking of the soma-juice), delight us (the worshippers with splendid gifts).—2.

सा०-भा० । अत्र सामः स्तूयते। हे 'शतक्रतो' शतविध-प्रज्ञान! हे 'इन्द्र!' 'द्युम्नितमः' यशस्वितमः 'यः मदः',—माद्यन्त्यनेन इति मदः सोमः, यः सोमः 'नूनं' पुरा 'ते' त्वदर्थम् अस्माभिरभिषुतोऽस्ति। 'तेन' अस्माभिर्दीयमानेन सोमेन 'नूनम्' इदानीम् 'मदे' तत्पानेन तव मदे सञ्जाते सति अस्मानपि 'मदेः' धनादिदानेन त्वं मादय। मदी हर्षे, अत्रान्तर्भावितण्यर्थः। छन्दसि 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३,१,८५) इति शप् ॥ २ ॥

२। ऋ० सं० ८ म० ९२ सू० १६ ऋ०।

Indra is pre-eminently fond of soma, it is his favourite nutriment ; the epithet 'soma-drinker' (*soma-pā* etc.) is characteristic of him ; soma is said to stimulate Indra to perform great cosmic actions, such as supporting the earth and the sky, spreading out the earth, it exhilarates him to carry out his warlike deeds, e. g., the slaughter of Vṛtra or the conquest of foes.

शतक्रतो—*voc.*—of hundred-fold wisdom—*Sāy.* शतम् means 'many' 'शतमिति बहु-नाम' Ngh. 3. 1. 'क्रतुरिति कर्मनाम' Nir. 2. 1. 'Indra is connected with many acts or religious rites as their performer'—Sāy. '*Śata-kratu*' is a name of Indra signifying—the possesser of a hundred or many powers or wise designs'—*Grfth.* 'Having a hundred powers'—Macdnll. *Ved. Myth.* p. 58. Perterson comments—'क्रतु is the same as Grk. '*Kratos*' and like that, means strength as well of the body as of the mind or of both.' '*Kratu*' never has, in the ṚV, the sense of the sacrifice, which was afterwards attributed to it. Hence *Śata-kratu*, a common epithet of Indra both in the ṚV. and later literature, meant originally—'He whose strength is as the strength of a hundred'. For the original mg. of क्रतु there is a fine defn. in the Ś. Br. 4. 1. 4. 1. 'स यदेव मनसाऽकामयत इदं मे स्यादिदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुः'—*Geldner, Vedische Studien.* 1. 267.

द्युम्नितमः—fr. rt. द्युत् (दीप्तौ *to shine* 1. Ā) ; दीप्ततमः, brightest, extremely effulgent, most glorious.

मदेः—मादय, gladden or rejoice us ; rt. मद (हर्षे, *to be glad*, 4. p.)—Pot. (लिङ्) 2. sg. caus. (caus.affix being suppressed or hidden—अन्तर्भावितण्यर्थः)—*Sāy.* 'rejoice'—*Grfth.* 'मादस्व'—rejoice thyself—Viv.

मदे—a commentator has taken मदे for मदेन (*loc.* in the place of instr. case.—an instance of विभक्तिव्यत्यय) and has construed it with तेन—Viv.

हर्यतः प्रगाथ ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः । इन्द्रो देवता ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
गाव उपवदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा ।
३ १र २र ३ १ २
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ३ ॥ ११७ ॥

गावः । उपऽवद । अवटे । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णा । हिरण्यया ॥ ३ ॥

भाष्यसारः । हे गावः अजाश्च, यूयं घर्मयागस्य साधनभूतम् अवटे—अवटं महावीर-नामकपात्रं प्रति उपवद—उपावत उपागच्छत । यज्ञस्य—घर्मयागस्य साधनभूते, रप्सुदा—रप् मन्त्रः तेन सुदे क्षारणीये दोहनीये गवाजयोः पयसी, मही—महती बहुले, प्रचुरतया आसेचनीये । महावीर-नामकस्य पात्रस्य उभा—उभौ, कर्णा—कर्णौ कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ हिरण्यया—हिरण्मयौ, सुवर्णनिर्मितौ ॥ ३ ॥

O cows (and goats), come near the vessel ('Mahāvīra'), as a large quantity of milk (both of cows and goats), to be milked with the recitation of *Mantra* or to be poured with *Mantra*, is required (for the *Gharma* ceremony); both the ears (*i. e.*, the handles of the vessel called *Mahāvīra*) are made of gold.—3.

सा०-भा० । हे 'गावः' घर्मदुघाः ! यूयम् 'अवटे' अवटं महावीरं प्रति 'उपवद' उपावत वर्णव्यत्ययः (पा० ३,१,८५) उपागच्छत । 'यज्ञस्य' घर्मयागस्य साधनभूते 'रप्सुदा' रप्सुदे आरिप्सोः फलदे लिप्सोरश्विनोर्दातव्ये वा यद्वा, रपणं शब्दनं रप् मन्त्रः तेन सुदातव्ये अथवा, सुद क्षरणे (भ्वा० आ०), रपा मन्त्रेण क्षारणीये दोहनीये ईदृशे गवाजयोः पयसी 'मही' महती बहुले अपेक्षिते । अत उपावत, गोशब्दो अजाया अप्युपलक्षकः, अजापयसोऽपि महावीरे आसेचनीयत्वात् । अपि च अस्य महावीरस्य 'उभा' 'उभौ' 'कर्णा' कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ 'हिरण्यया' हिरण्मयौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ । ॰ ऋ० सं० ८ म० ७२ सू० १२ ऋ० । ṚV. has **'उपावतावतम्'** instead of **'उपवदावटे'** the SV. reading. *White Yajur-veda* 33. 19. **उ० आर्चि० ७,३,१६,१ ।**

उपवद—for उपावत; Sāyaṇa explains it as an instance of वर्णव्यत्यय i. e., an anomalous change of त to द, पा to प, mg.—come near, approach.

अवटे—for अवटम् ; the accus. case. sg. term. is changed to शे by 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छे०' Pāṇ. vii. 1. 39. It means—the '*Mahāvīra*'—a cauldron used for holding the two kinds of milk of cows and goats, required for the '*Gharma*' ceremony.

मही—महती, neu. nom. dual referring to पयसी (both kinds of milk).

रप्सुदा—for रप्सुदे ; *neu. nom. dual.* Grfth. observes—the mg. of the word is unknown and he admits—his translation of this part of the stanza is conjectural. Sāyaṇa assigns several interpretations to this word e. g., (1) आरिप्सोः फलप्रदे—giving fruit to one who is about to begin ; (2) लिप्सोरश्विनो-र्दातव्य—to be presented to the Aśvins, who desire to receive it ; (3) रपा मन्त्रेण सु-द्रातव्ये ऽथ दोहनीये—to be offered or milked (rt. सुद) with recitation of Mantra ; of these, we have picked out the sense mentioned last, which seems to suit the text best ; dr. fr. rt. रप् (व्यक्तायां वाचि, *to speak distinctly*, *to praise*—in the Vedas) + क्विप् = रप्, mg. मन्त्र, rt. षुद (चरणे, *to flow*) the dual rfs. to two kinds of milk (पयसी) of cows and goats, with which the vessel '*Mahāvīra*' is to be filled up.

उभा कर्णा – for उभौ कर्णौ, डा (आ) in the place of औ (nom. du.) by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii. 1. 39. Similarly हिरण्यया for हिरण्ययौ (छन्दसि हिरण्यय, Pāṇ. vi. 4. 175) ; the ears refer to the two handles of the vessel (cauldron) called 'Mahāvīra'.

Prof. Wils. translates this stanza—'Draw nigh, ye cows, to the cauldron (the two kinds of milk) in the sacrifice are plentiful and fruit-giving ; both ears (of the vessel) are golden' and remarks—'रप्सुदा is a very hard word to explain'. Mahīdhara gives a totally different explanation which is adopted by Benfey. He takes रप्सु to mean रूप (beauty) and renders the lines—'O cows, approach the altar trench (*chātwāla*), for heaven and earth (मही—mg. heaven and earth, Ngh. 3. 30) *give beauty* to the sacrifice ; both your ears are golden.' But this explanation is apparently faulty, as रप्सु and not रप्सु is found in the list of the synonyms of beauty—Ngh. 3. 7.

घर्म—*ordi.* means a cauldron, boiler, esp. the vessel in which the milk-offering to Aświns is boiled ; x. 181. 3. cf. 'घर्मंचित् ततः प्रवृजे य आसीदयस्मयः'—(we have accepted) the glittering, golden vessel for the *pravargya* ceremony, ṚV. v. 30. 15 ; Sāy. cites a text in his com. on v. 43. 7 to define it—*yad ghra ityatapat tad gharmasya gharmatvam iti śrutiḥ* (so called, as it is put on the fire to heat the offering (a mixture of *soma*, ghee and milk, which the vessel contains) AV. vii ; VS. viii. 61. Ait. Br. ; Ś. Br. xiv. ; a cavity in the earth shaped like a cauldron ; A hot milk or any other beverage offered as an oblation (esp. to the Aśvins) ṚV. viii. 9. 4 ; AV. iv. 1. 2 ; Ś. Br. iv. xiv ; VS. xxxviii ; Sāy. *here* calls *Gharma*—a Yāga or a sacrificial ceremony.

श्रुतकक्ष ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अरमश्वाय गायत श्रुतकक्षारं गवे।
३ १ २ ३ १ २
अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥ ११८ ॥

अरम्। अश्वाय। गायत। श्रुतकक्ष। अरम्। गवे। अरम्। इन्द्रस्य। धाम्ने ॥ ४ ॥

भाष्यसारः। हे श्रुतकक्ष, अश्वाय—अश्वलाभाय, अरम्—अलं गायत उच्चैरिन्द्रमुद्दिश्य स्तोत्रं कुरु, तथा गवे—गो-लाभार्थम्, इन्द्रस्य अलं गीतिं कुरु। पुनः धाम्ने—गृहलाभाय, अरं—पर्याप्तम्, इन्द्रस्य—इन्द्रम् (कर्मणि षष्ठी), स्तुहि ॥ ४ ॥

Sing highly to Indra for a horse, O Śrutakakṣa, sing highly for a cow and also for a house.—4.

सा०-भा०। श्रुतकक्ष ऋषिरात्मानमेव सम्बोधयति, हे 'श्रुतकक्ष' आत्मन्! 'अरम्' अलं 'गायत', वचनव्यत्ययः (पा० ३, १, ८५), गाय गीतिं कुरु। किमर्थमिन्द्रोद्देशेन स्तुतिस्तत्राह—'अश्वाय' इन्द्रेण दीयमानायाश्वाय तदर्थम् 'अरम्' अलं गाय इन्द्रविषयं स्तोत्रं कुरु, तथा 'गवे' अलं गाय। 'इन्द्रस्य' इन्द्रकर्तृकाय 'धाम्ने' गृहाय तदर्थञ्च 'अरम्' पर्याप्तं स्तुहि, गृहादिकमिन्द्रः प्रयच्छति, तस्मै गायेति; यद्वा, इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी, गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तुहि ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० ८ म० ९२ सू० २५ ऋ०। ṚV. reads 'श्रुतकक्षोरम्' instead of 'श्रुतकक्षारम्'; In the ṚV. 'श्रुतकक्षः' is nom., while in the SV. it is voc.

Grfth, after the ṚV. text, renders—'now Śrutakakṣa sings his song, in order that cattle and the steed may come to him'; he takes धामन् to mean 'Indra's might' or 'Indra's self'; this sense is not, here, appropriate; but धामन् is more common in the sense of house. Benfey's explanation is apparently inaccurate as he renders धाम as 'for Indra's heaven.' The real idea is that horses, cows, houses or the like can be obtained by offering praises to Indra, so the sage is asked, in the above stanza, to sing praises to Indra. *Sāy*. says that the sage addresses himself.

इन्द्रस्य—Indra being the lord or owner of all riches, (e.g., the horse, the cow, the house) the sixth case may well be interpreted in the possessive case, or acc. to Sāyaṇa, it may be taken in the place of accus. इन्द्रस्य (=इन्द्रम्) being more properly connected with स्तुहि, as its object.

गायत—*imp*. 2. *pl*. for गाय sg. of the same mood, (*vide* 1. 115); अरम्—अलम्, aloud.

श्रुतकक्ष ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

१र २र ३ २ ३ २ ३ १ २
तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे ।
१र २र ३ १ २
स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ५ ॥११६ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ ५ ॥

भाष्यसारः । **तम् इन्द्रम्, महे वृत्राय—महान्तं वृत्रासुरम्, हन्तवे—हन्तुम्, वाजयामंसि—सोमेन स्तुतिभिर्वा वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः । वृषा—बलवान्, सः—इन्द्रः, वृषभः—धनादि-सेचकः दाता, भुवत्—भवतु ॥ ५ ॥**

We animate Indra (with praises and offerings of the soma-juice), so that he may slay mighty Vṛtra ; may he be the liberal showerer of blessings or riches.—5.

सा०-भा० । यजमाना आहुः, 'तम्' पूर्वोक्तलक्षणम् 'इन्द्रम्' 'वाजयामसि' सोमेन स्तुतिभिर्वाजयामः वाजवन्तं कुर्मः ; किमर्थम् ? 'महे' महान्तम् 'वृत्राय' अपामावरकं वृत्रासुरं 'हन्तवे' हन्तुम्, सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन्, वृत्रहत्यायाञ्च, वाजयामसि ; वाजवन्तं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच्, 'णाविष्ठवत्' इति णेरिष्ठवद्भावात् 'टेः' (पा० ६,४,१५५) इति टिलोपः, 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५,३,६५) इति वचनान्मतुपो लुक् । 'वृषा' धनानां सेक्ता दाता । 'सः' इन्द्रः 'वृषभः' अस्माकं स्तोतणां सोमस्य दातॄणां धनादिसेचको दाता 'भुवत्' भवतु ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं० ८ म० ९३ सू० ७ ऋ० । उ० आर्चि० ५, १, १०, १ ।

वाजयामसि—For gram. formation and mg. see Sāy.'s com. above. मस् is changed to मसि, by 'इदन्तो मसि' Pāṇ. vii. 1. 46 ; mg.—we render him powerful ; —'we make Indra very strong'—*Grfth.*

महे वृत्राय—for महान्तं वृत्रम्, an instance of विभक्ति-व्यत्यय—an anomalous change of 2nd case to 4th case—peculiar only in the Vedas ; for slaying mighty Vṛtra. Indra's fight with Vṛtra is often alluded to in the hymns addressed to Indra ; *see* Ṛ̣V. 1. 32. etc.

हन्तवे—for हन्तुम्,—an instance of Vedic infinitive, aff. तवेन् is added in the place of तुम् by 'तुमर्थे से-सेन्०'—Pāṇ. iii. 4. 9.

वृषा (nom. sg. of the *stem* वृषन्), वृषभः—the munificent offerer of wealth ; The West. scholars, as a rule, render the terms as '*a bull*', having very little regard for the propriety of the context. Sāyaṇa has taken both the words as

drvd. fr. rt. वृष् (सेचनहिंसाक्लेशनेषु, *to rain*, *to pour forth* etc., 1. p). वृषा or वृषभ may also be derived fr. rt. वृष् (शक्तिबन्धने—*to have virile power*, 10. Ā). So Grfth's rendering—'*vigorous hero*' for वृषा, वृषभः, can be accepted as right, but his interpretation—'a strong bull' in some passages, however literal, can in no way be acceptable. Prof. Max Müller also translates the word वृषा as *hero* in the verse 'ऋतस्य बुध्न उषसाम् इषण्यन् वृषा' etc., (R̥V. iii. 61. 7), *vide* his note on वृषन्,—Vedic Hymns, Part 1. p. 145. Prof. Wils. translates after Sāyaṇa—'a bounteous showerer of wealth'.

भुवत्—भवतु, may he be ; लेट् (Ved. subj.) 3. sg.

इन्द्रमातरो देवजामय ऋषिकाः । गायत्रीच्छन्दः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः ।
१र २र ३ १र २र
त्वं सन् वृषन् वृषेदसि ॥ ६ ॥ १२० ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः । त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे इन्द्र, त्वं बलात् हेतोः अधि—अधिकः श्रेष्ठोऽसि । अपि च सहसः—बलात् त्वं जातोऽसि । हे वृषन्—बलवन् श्रेष्ठ, ओजस इत्—बलादेव निमित्तात्, वृषा असि—कामानां वर्षिता असि ॥ ६ ॥

Thou, Indra, art great for strength, thou art born of strength ; thou art, indeed, O mighty one, through power, the showerer of blessings or riches.—6.

सा०-भा० । हे 'इन्द्र !' 'त्वम्' 'सहसः' परेषामभिभावुकाद् 'बलात्' 'अधि जातः' असि, अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । वृत्रादिवधहेतुभूताद् बलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातो भवसि इत्यर्थः । अपि च 'ओजसः' ओजो नाम बलहेतुहृदयगतं धैर्यम्, तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे 'वृषन्' वर्षितः ! 'सन्' श्रेष्ठः 'त्वम्' 'वृषा इत् असि' कामानां वर्षितैव भवसि ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० १० म० १५३ सू० २ ऋ० ।

बलात्, सहसः, ओजसः—these three words are synonymous ; Sāyaṇa draws a nice distinction : by बलम् and सहस् (fr. rt. सह् *to overpower*, 1. p.—with

aff. असुन्) he means *physical strength*, while by ओजस् he understands *mental vigour or spirit of the heart*; the author of *Vivaraṇa* (quoted by Pt. S. Sāmaśramin, Sām. V. *Bib. Ind.*), however, explains differently—'sprung from strength which overcomes enemies' vigour'—('ओजसः' = परकीयबलस्य, 'सहसः' (*abl.*) = अभिभावुकात् बलात् अधिजातः). Prof. Wilson renders—'from overpowering strength'; for etymology of ओजस्, *vide* SV. 1. 11. We have given a very simple and perhaps adequate explanation aptly suiting the text, *see* our भाष्यसार and trans.

वृषन्—(*voc*), वृषा (*nom. sg.*) *vide* our notes on वृषा and वृषभ in the preceding stanza (SV. 1. 119). Sāyaṇa means by both—'*the showerer*' i.e., the fulfiller of desires; but to avoid tautology, we have slightly differed from him by taking वृषन् to mean '*O mighty one*' (fr. rt. वृष्—*to have virile power*,) and वृषा (fr. rt. वृष् *to rain*, 1. p.) in the sense of 'showerer of blessings, i. e., fulfiller of desires'.

गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ ऋषी। गायत्रीच्छन्दः।

३ १र २र ३ २उ ३ १ २
यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्त्तयत्।
३ १ २ ३ २ ३ २
चक्राण ओपशं दिवि ॥ ७ ॥ १२१ ॥

यज्ञः। इन्द्रम्। अवर्धयत्। यत्। भूमिम्। वि। अवर्त्तयत्। चक्राणः। ओपशम्। दिवि ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। यज्ञः—यागः, इन्द्रम् अवर्धयत्। स इन्द्रः, यत्—यस्मात्, भूमिं—पृथिवीम् व्यवर्त्तयत्—वृष्ट्यादिदानेन विशेषेण वर्त्तमानामकरोत्। दिवि—अन्तरिक्षे, मेघम् ओपशम्—उपेत्य शयानम्, चक्राणः—कुर्वन् ॥ ७ ॥

Sacrifice has exalted Indra, he has (in his turn) made the world exist (by pouring rain), causing the cloud to rest (or settle) in the sky.—7.

सा०-भा०। 'यज्ञः' यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः 'इन्द्रं' देवम् 'अवर्धयत्' श्रूयते हि,—'इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत' इति, स इन्द्रः 'यत्' यस्मात् 'भूमिम्' पृथिवीं 'व्यवर्त्तयत्' वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्त्तमानामकरोत्। किं कुर्वन्? 'दिवि' अन्तरिक्षे मेघम् 'ओपशम्' उपेत्य शयानं 'चक्राणः' कुर्वन्। यद्वा, आत्मनि संमवेतो वीर्यविशेषः 'ओपशः' तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८ म० १४ सू० ५ ऋ०। उ० आर्चि० ८, १, ६, १।

यज्ञ इन्द्रमवर्धयत्—Sacrifice has magnified or augmented (the might of) Indra ; The mortals offer oblation in sacrifice to Indra, who, in his turn, being satisfied, pours rain on the earth—making her productive of crops., This idea is contained in the passage quoted by Sāyaṇa in his com., above from (इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽक्रतेति) T. Br. 3, 5. 10. 3. and Śāṅkhāyana-Śrautasūtra, 1. 14. 13—the mg. of the passage quoted is—'Indra accepts or enjoys the oblation and is magnified i.e., becomes increased in power. In the Gītā (3. 11), we find a parallel idea in connection with the praise of sacrifice—'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः, परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ:'—with this, you nourish the gods and may they nourish you in return, thus nourishing one another you shall reap the supreme good. Kālidāsa's Abhijñāna-Śakuntala has a stanza expressing a similar sentiment—'तव भवतु बिडौजा: प्राज्यवृष्टि: प्रजासु, त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयालम्'—may Indra shower abundant rain to the people of the earth for good harvest, and you (the king) also propitiate the denizens of heaven, by offering sacrifice to them—Act vii.

भूमिं व्यवर्त्तयत्—has supported the earth (with rain)—*Wils.*

चक्राणः—rt. कृ—अर्थ. कानच्, by 'लिटः कानज् वा' Pāṇ. iii. 2. 106.

ओपशम्—fr. आ—उप—rt. शी *to lie*, उपेत्य शयानम् making cloud appear and rest in the sky—*Sāy.* Prof. Wilson translates the last line—'making the cloud quiescent in the firmament'.

गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ ऋषी। गायत्रीच्छन्दः।

१ २ ३ २उ ३ १२ ३२ ३ २ ३ २ ३ २
यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत्।
३ २ ३ १ २
स्तोता मे गोसखा स्यात्॥ ८॥ १२२॥

यत्। इन्द्र। अहम्। यथा। त्वम्। ईशीय। वस्वः। एकः। इत्। स्तोता। मे। गोऽसखा। स्यात्॥ ८॥

भाष्यसारः। हे इन्द्र यथा त्वम् एक इत्—एक एव, वस्वः—वसुनः धनस्य, ईश्वरो भवसि, तथा अहं यत्—यदि, ईशीय—धनस्वामी भवेयम्, तदा मे—मम, स्तोता गोसखा स्यात्—गवां स्वामी भवेत्॥ ८॥

सा०-भा०। हे 'इन्द्र!' 'यथा' 'त्वम्' 'एक इत्' एक एव केवलः 'वस्वः' वसुनः धनस्य ईशिषे, एवम् 'अहम्' अपि 'यद्' यदि 'ईशीय' ऐश्वर्ययुक्तः स्याम्, तदानीं 'मे' मम 'स्तोता' 'गोसखा स्यात्' गोभिः सहितो भवेत् ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत्? अपि तु भवेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

८। ऋ० सं० ८ म० १४ सू० १ ऋ०। उ० आर्चि० ६,२,६,१ (2. 1184).

यत्—यदि।

ईशीय—rt. ईश् (ऐश्वर्ये, *to rule, to be master of*, 2. Ā), pot. (लिङ्), 1. sg. If I were the lord….

वस्वः—*gen. sg.* for वसुनः (class. skt. form),—of wealth; व्यत्ययेन पुंलिङ्गम्—anomalously used in masc. instead of neu.; absence of गुण (instead of वसोः, the form is वस्वः) by 'जसादिषु छन्दसि वा वचनम्'—*Vārtti.*; see under Pāṇ. vii. 3. 97. *gen.* for *accus.* by 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' Pāṇ. ii. 3. 52.

गो-सखा—possessed of i. e., master of cows or cattle.

मेधातिथिराङ्गिरस ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

१२ ३१२ ३१२ ३१२
पन्यं पन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय
१२ ३२३१२
सोमं वीराय शूराय ॥ ९ ॥ १२३ ॥

पन्यम्ऽपन्यम्। इत्। सोतारः। आ। धावत। मद्याय। सोमम्। वीराय। शूराय ॥ ९ ॥

भाष्यसारः। हे सोतारः—सोमाभिषवकारिणः अध्वर्यवः, मद्याय—मादयितव्याय, वीराय शूराय—इन्द्राय, पन्यं पन्यम् इत्—सर्वत्र प्रशंसनीयमेव, सोमम् आ धावत—नयत प्रयच्छत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

O Adhvaryus (the ex-pressers of the soma-juice), come on with the offer of the most commendable soma-juice to Indra, the brave hero, to be cheered up.—9.

सा०-भा०। हे 'सोतारः' अभिषोतारोऽध्वर्यवः। 'मद्याय' मादयितव्याय 'वीराय' विक्रान्ताय 'शूराय' शौर्यवते इन्द्राय 'पन्यम् पन्यम् इत्' सर्वत्र स्तुत्यमेव 'सोमम्' 'आ धावत' अभि गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

६। ऋ० सं० ८ म० २ सू० २५ ऋ०। उ० आर्चि० ८, २, १, १।

पन्यं पन्यम्—rt. पन् (स्तुतौ, *to praise* 1. Ā)—य-प्रत्ययः ; repetition signifies intensity of action (अतिशयार्थः) ; 'most glorious'—*Wils.*

सोतारः—*voc. pl.*—rt. सु (*to press out juice*, 5. u.)—तृच्, rfs. to the '*Adhvaryus*', whose duty is to press out soma-juice.

वीराय—शूराय—rf. to Indra. Indra's greatness and power are lauded frequently in the Vedas ; neither gods nor men have attained to his valour (ṚV. i. 100. 15) ; All the gods yield to him, in might and strength (vii. 51. 7). He bears several epithets expressive of power, e.g., *Śakra*—'mighty' ; *Śachīpati*, *Śachīvat*—'lord of might', 'possessed of power' ; *Śatakratu*—'having a hundred powers' etc. His strength and valour are also described by several other epithets : he is called '*tavas*'—strong, '*śūra*'—valiant, '*vīra*'—heroic. He is said to have unbounded force (i. 11. 4, 102. 6), of irresistible might (i. 84. 2).

मदाय—to be gladdened, animated, or incited ; 'for his exhilaration'—*Wils.* 'for his joy'—*Grfth.*

काण्व प्रियमेध ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

३ १ २ ३ २उ ३ २३ १ २ ३१२
इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम्।
१ २ ३ १ २
अनाभयिन् ररिमा ते ॥ १० ॥ १२४ ॥

इदम्। वसो इति। सुतम्। अन्धः। पिब। सुऽपूर्णम्। उदरम्।
हे अनाभयिन्। ररिम। ते। ॥ १० ॥

भाष्यसारः। हे वसो—धनात्मक धनवन् इन्द्र, इदं सुतं—अभिषुतम्, अन्धः—अन्नं सोमलक्षणम्, पिब, यथा उदरं तव सुपूर्णं भवेत्। हे अनाभयिन्—निर्भीक, ते—तुभ्यम्, ररिम—सोमं ददामः ॥ १० ॥

Here, O ordainer of wealth, is the pressed soma ; drink this libation, till thy belly is well full. O fearless (Indra), we offer it to thee.—10.

सा०-भा०। हे 'वसो' वासयितः इन्द्र! 'इदम्' पुरो वर्त्तमानं 'सुतम्' अभिषुतम् 'अन्धः' अन्नम् सोमलक्षणम् 'पिब' यथा 'उदरम्' त्वदीयं जठरं 'सुपूर्णम्' अतिशयेन सम्पूर्णं भवति तथेत्यर्थः। हे 'अनाभयिन्! आ समन्ताद् बिभेत्याभयी बिभेतेरौणादिक इनिः, न आभयी अनाभयी, तादृश हे इन्द्र! 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'ररिम' उक्तगुणं सोमं दद्मः। रा दाने छान्दसो लिट् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे तृतीया दशतिः ॥

१०। ऋ० सं० ८ म० २ सू० १ ऋ०। उ० आर्चि० १, २, ८, १।

वसो—*voc.*—प्रशस्तधनवन्, master of excellent wealth—*Viv.* 'O Vasu e. g., O bright, or good lord, or possessor of wealth'—*Stevenson*; 'giver of dwellings' —*Wils.*

अन्धस्—is a synonym of अन्नम्, Ngh. 2. 7.

पिबा—the final vowel is long, by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135.

ररिमा—the last vowel is long by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137. रा (दाने to give 2. p.) लिट् 1. pl; perf. used for pres. by 'छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः' Pāṇ. iii. 4. 6.

अनाभयिन् *voc*—आ—rt. भी (भये, *to fear*, 3. p.)—uṇ. aff. इनि = आभयी, न आभयी—अनाभयी, undaunted, fearless.

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे चतुर्थी दशतिः।

सूतकक्षः श्रुतकक्षो वा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

२उ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
उद्घेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम्।
१ २
अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥ १२५ ॥

उत्। घ। इत्। अभि। श्रुतऽमघम्। वृषभम्। नर्यऽअपसम्। अस्तारम्। एषि। सूर्य ॥ १ ॥

भाष्यसारः। हे सूर्य! सूर्यात्मक इन्द्र! श्रुतमघं—ख्यातैश्वर्यम्, वृषभं—धनस्य वर्षकम्, नर्यापसं—नरहितकारिणम्, अस्तारं—धन-विकिरकम्, शत्रूणां वा

त्तेप्तारम्, अभि—अग्रतः, उत्-एषि—उदयसि। त्वम्, इत्—एव, तस्य यज्ञे सूर्यरूपेण उदितो भवसि। अत्र परस्यां च ऋचि सूर्यरूपेण इन्द्रः स्तूयते ॥ १ ॥

O sun, thou risest upon (to present thyself in the sacrifice of) the person of renowned wealth, the showerer of riches, devoted to the good of the people, the overthrower of enemies (or the liberal donor of wealth).—1.

सा०-भा०। अस्मिन् द्वृचे सूर्यरूपेणेन्द्रस्य स्तुतिः क्रियते, असौ वा आदित्य इन्द्रः इति हारिद्रविकम्। हे 'सूर्य'! द्वादशसु भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः तस्मात् सूर्यात्मक, सुवीर्य हे इन्द्र! 'श्रुत-मघम्' सर्वदा देयत्वेन विख्यात-धनम्। अत एव 'वृषभम्' याचमानानां धनस्य वर्षितारम्, 'नर्यापसम्' नरहितं नर्यम्, नरहितकर्माणम्, 'अस्तारं' दानशौण्डम् औदार्यवन्तम् एतादृशानुभावम् अभित उदेषि। 'इत्' अवधारणे। त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गतोऽसि। 'घ' इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० ८ म० ९३ सू० १ ऋ०। उ० आर्चि० ६, ३, ४, १।

Indra is here addressed in the form of 'Sūrya'; Indra and Sūrya are here identified, Indra being one of the twelve phases of the sun, (see Sāy.'s com., above). Some West. scholars, however, take 'Indra' and 'Sūrya' as separate gods, but this is not proper, because 'Sūrya' as a separate god-head cannot have a place among the hymns addressed to Indra. Indra is, in several passages of the ṚV, distinctly identified with Sūrya—*Hopkins*, *Religions of India*, p. 92. In ṚV. iv. 26. 1, Indra speaks of himself the same as Sūrya; in ii. 30. 1, Indra gets the name Savitṛ; in viii. 82. 4, Sūrya and Indra are both invoked, as if they are the same person; in x. 89. 2, Indra is directly called Sūrya. The Ś. Br. (1. 6. 4. 18) identifies Indra with the sun. Indra is one of the Ādityas, the different phases of the sun, *see* our notes on आदित्यान्, SV. 1. 91.

श्रुतामघम्—for श्रुतमघम्, famous for wealth. (मघ is a synonym of धनम्, Ngh. 2. 7) the vowel अ in त is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 1. 135, while Pt. S. Sāmaśramī erroneously rfs. to the rule 'द्व्यचोऽतः' Pāṇ. vi. 1. 135, which is concerned with the verbs of two vowels only.

वृषभम्—'showerer of blessings'—*Wils.* *Vide*: our notes on वृषा and वृषभ SV. 1. 119.

नर्यापसम्—'the benefactor of men'—*Wils.* अपस् is a syn. of कर्म, Ngh. 2. 1.

नर्यं—नरहितम्, doing public good ; 'who works for man'—*Grfth.* cf. 'वज्रं धत्ते इन्द्रो नर्यपांसि कर्त्तवे'—Indra bears thunderbolt to do benevolent deeds to men, i. 85. 3.

अप्सारम्—fr. rt. अस् (क्षेपे, *to throw*, 4. Ā)—throwing or liberally pouring forth wealth.

सूतकक्षः श्रुतकक्षो वा ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

२ ३ १र २र ३ १ २ ३ १ २
यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य ।
३ १ २ ३ १२
सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ २ ॥ १२६ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रऽहन् । उत्ऽअगाः । अभि । सूर्य । सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥ २ ॥

भाष्यसारः । हे वृत्रहन्, सूर्य—सूर्यात्मक इन्द्र ! अद्य यत् कच्च—यत् किञ्चित् पदार्थजातम्, अभि—प्रति, उद्गाः—स्वतेजसा उदितोऽसि, तत् सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्, तव वशे—त्वदधीनं भवति ॥ २ ॥

O Indra—the sun, the slayer of Vṛtra, whatever thing thou risest upon, to-day, is all under thy sway.—2.

सा०-भा० । अत्र शौनकः—

'यदद्य कच्चेत्युदिते रवौ स्तुत्वा पुरन्दरम् ।
गृणन्नपाहते रिप्रं वश्यं वा कुरुते जगत्' ॥ इति ।

हे 'वृत्रहन्' वृत्रस्य अपामावरकस्य मेघस्य हन्तः ! हे 'सूर्य' सूर्यात्मकेन्द्र ! 'अद्य' अस्मिन् दिने 'यत् कच्च' यत् किञ्चित् पदार्थजातम् 'अभि' अभिमुखीकृत्य 'उद्गाः' इण् गतौ उत्पूर्वः, तस्य लुङि गादेशः, उदयं प्राप्तवानसि, 'तत्सर्वं' पदार्थजातं ते तव वशे वशवर्त्ति स्वायत्तमस्ति ॥ २ ॥

२ । ऋ० सं० ८ म० ९३ सू० ४ ऋ० । यजुः ३३, ३५ ।

Sāyaṇa's addl. notes in his com. on the Ṛ̥V. verse—'उदिते सूर्ये त्वदर्थं (इन्द्रस्य क्रतोः) प्राक् कर्म कुर्वन्ति जुह्वति च' ।

There is a special efficacy in reciting this stanza at sun-rise. Śaunaka has a verse to this effect—'one, who recites the above *Rk.* 'यदद्य कच्च' etc., at sun-rise, belauding Indra (in the form of Sūrya)—gets rid of all evils or wins

over the world'. This *Ṛk.* is also referred to in the Sāmavidhāna-Brāhmaṇa, as a kind of स्वस्त्ययन (a redress of evil and source of welfare)—'उदिति यदद्य कच्च वृत्रहन्नित्याकालं स्वस्त्ययनम्' [2. 4. 1].

वृत्रहन्—for वृत्र *vide* our notes on वृत्राणि, SV. 1. 4. वृत्रः—मेघः, Ngh. 1. 10. Nir. vii. 3. 3. dr. (1) fr. rt. वृ (आवरणे, *to cover*, 1. 11)—वन्, आच्छादयति ह्यसौ नभः—'covers the sky' (cloud), (2) fr. rt. वृत् (*to go*)—रक् by स्फायितञ्चि०—the sense is 'it spreads all over the sky' (the cloud)—गच्छत्यसौ कृत्स्नं नभः, (3) fr. rt. वृध् (*to swell*) ध् is changed to त—'the cloud swells or is expanded in rainy season'. Sāy. has taken वृत्रहन् etymologically to mean—'the dispeller of cloud', as this is here an epithet referring to the sun.

उदगाः—उत्—rt. इ (*to go*, 2. p.)—aor. (लुङ्) 2. sg.

The author of Viv. explains this *Ṛk.* in a different way—'O Indra, the slayer of Vṛtra, whatever object the sun rises to shine over, to-day, is all in thy power', (यत् किञ्चित् अभिलक्ष्य 'सूर्यं'=सूर्यः, 'उदगाः'=उद्गच्छति प्रकाशयति, तत् सर्वं ते वशे वर्त्तते—Pt. Sāmaśramin's Ed. of Sām. V. *Bib. Ind.* p. 310, vol. 1) ; in this case 'सूर्यं' stands for सूर्यः (*nom.* instead of *voc.*) nom. sg. term., सु is elided, by 'सुपां सुलुक् etc.' Pāṇ. vii. 1. 39.

भरद्वाज ऋषिः (क)। गायत्रीच्छन्दः।

१र २र ३ १२ ३ १ २ ३ १२ ३ १ २
य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम्।
२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रः स नो युवा सखा॥ ३॥ १२७॥

यः। आ। अनयत्। पराऽवतः। सुऽनीती। तुर्वशम्। यदुम्। इन्द्रः। सः। नः। युवा। सखा॥ ३॥

भाष्यसारः। यः इन्द्रः तुर्वशं यदुं च—तन्नाम्नौ राजानौ शत्रुजयार्थं दूरदेशं गतौ, सुनीती—सुनीत्या शोभन-नयनेन, परावतः—तस्मात् दूरदेशात्, आनयत्—आनीतवान्, युवा सः इन्द्रः नः अस्माकं सखा भवतु॥ ३॥

May ever-young Indra, who brought Yadu and Turvaśa from a distant land by right guidance, be our friend.—3.

सा०-भा०। 'यः इन्द्रः तुर्वशं यदु" च एतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिः दूरदेशे प्रक्षिप्तौ 'सुनीती' सुनीत्या शोभनेन नयनेन 'परावतः' तस्माद् दूरदेशात् 'आनयत्' आनीतवान् 'युवा' तरुणः 'सः इन्द्रः' नः अस्माकं सखा भवतु॥ ३॥

(क) Ascribed to Saṃyu in the Ṛg-Veda.

३। ऋ० सं० ६ म० ४५ सू० १ ऋ०।

परावत: (*abl. sg.*)—from afar ; the word is a synonym of दूर (distance) 'आके, पराकै, पराचैः, आरे, परावत इति पञ्च दूरनामानि' Ngh. 3. 26. cf. 'आ देवो याति सविता परावत:'—God Savitṛ comes *from the distance*, i. 35. 3 ; 'वैश्वानरं मातरिश्वा परावत:'. Mātariśvan brought Vaiśvānara *from afar*, vi. 8. 4. 'ससार सी' परावत:'—she (Dawn) has fled *afar* iv. 30. 11 ; also *see* iv. 50. 3.

सुनीती (Instr. sg.)—for सुनीत्या ; Instr. sg. case-term. is substituted by the lengthening of the final vowel of the *stem* सुनीति। Similar uses are often found in the Vedas, as दुष्टुती for दुष्टुत्या, ii. 33. 4 ; धीती for धीत्या, मती for मत्या.

तुर्वशम्, यदुम्,—They are the eponymous heroes of too closely connected Aryan tribes ; In the Purāṇas they are mentioned as sons of Yayāti by Devayānī. *Turvaśa* appears in the Purāṇas as *Turvasu*. They are frequently mentioned together in the Ṛg-V. In i. 54. 6, they are mentioned as being protected by Indra ; in i. 174. 9, Indra is mentioned to have safely brought *Turvaśa* and *Yadu* across the rivers ; in i. 36. 18, *Turvaśa* and *Yadu* are invoked along with Agni ; in viii. 7. 18, Maruts are described to have bestowed wealth on Kaṇva along with *Turvaśa* and *Yadu* ; in viii. 45. 27, Indra helps them in the battle against Ahnavāyya ; in vii. 18. 6, *Turvaśa* along with Bhṛgus and Druhyus—being mentioned as the foes of king Sudās. Perhaps a reference is, here, made to an expedition led by these two heroes against a distant country, whence through good grace of Indra, they came back victorious.

युवा—'young' ; this epithet frequently occurs to characterize Indra—*vide* ṚV. i. 11. 4, where he is called '*Ajara*'—un-aging.

———

श्रुतकक्षः सुकक्षो वा ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १र २र
मा न इन्द्राभ्या३दिशः सूरो अक्तुष्वायमत्।
३ १ २ ३ २
त्वा युजा वनेम तत् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

मा। नः। इन्द्र। अभि। आऽदिशः। सूरः। अक्तुषु। आ। यमत्। त्वा। युजा। वनेम। तत् ॥ ४ ॥

भाष्यसारः। हे इन्द्र, आदिशः—आदेश, सूरः—सर्वत्र सरणशीलः राक्षसः, अक्तुषु—रात्रिषु, नः—अस्मान्, अभि—प्रति, मा आयमत्—न आगच्छतु। यदि

आगच्छेत्, तदा तत् रक्षः—तं राक्षसम्, त्वा युजा—त्वया सहायेन, वनेम—हिंसाम ॥ ४ ॥

Let not, O Indra, the dominating evil spirit come upon us at nights; may we smite it down with thy help.—4.

सा०-भा० । हे 'इन्द्र!' 'आदिशः' आदेष्टा समन्तादायुधान्यतिसृजन्, 'सूरः', सृ गतौ (भ्वा० प०), सर्वत्र सरणशीलः राक्षसः । 'अक्तुषु' रात्रिषु 'नः' अस्माकम् 'अभ्यायमत्' आ आभिमुख्येन 'मा' नियन्ताऽऽगन्ता भवतु । आगन्ता चेत् तदा 'तत्' रक्षः 'त्वा युजा' त्वत्सहायेन वयं 'वनेम' हन्याम । श्लथक्नथक्रथ हिंसार्थाः, वनु चेत्यत्र पठितत्वाद्धिंसार्थः ॥ ४ ॥

४ । ऋ० सं० ८ म० ६२ सू० ३१ ऋ० । R̥V. reads **'आयमन्'** (pl.) instead of **'आयमत्'** (sg.) the SV. text above.

आदिशः—rt. दिश् (*to point or direct*, 6. p.)—कः in कर्तृवाच्य (Act. v.) by 'इगुपध०' Pāṇ. iii. 1. 135. आदेष्टा—commanding, domineering.

सूरः—fr. rt. सृ (गतौ, *to go.* 1. p.); here it rfs. to the evil spirit (रक्षः or राक्षसः) faring everywhere; sometimes this word, from the same etymology, means the sun, as according to old ideas, he goes all round the world.

अक्तुषु—at nights; अक्तु is a synonym of night. Ngh. 1. 7; Nir. 5. 28, 12. 23. cf. 'वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः···सूर्य'—Thou reachest, sun, heaven,... measuring the wide region and days with *nights*, i. 50. 7.

अभि-आयमत्—fr. rt. यम् (*to check, to obstruct*, 1. p.), लेट्, 3. sg.—let not (the evil spirit) assail upon us and obstruct our affairs.

त्वा—त्वया, by or with thee; *instr. sg. vide* SV. 1. 195. also 'त्वा दत्तेभी रुद्र शंतमेभिः' (त्वा दत्तेभिः = त्वया दत्तैः, *given by thee*)—ii. 33. 2. Whitney says—'a few instances of त्वा for त्वया are found in R̥V; see also Macdnll's Stu. Ved. Gram. Para 109 A; P. 104.

युजा—as a helper, an ally. *see* notes on युजम्, SV. 1. 130.

वनेम—may we destroy; fr. rt. वन् (हिंसायाम्, *to injure*, 1. p.)—pot. (विधिलिङ्) 1. pl. *vide* वनुष्यति—'अभिजिघांसति, वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा'—(means to *slay*) —Nir. 5. 2. cf. 'दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यम्'—may we in battles, conquer the sinful person, who *seeks to injure* our long-spread sacrifice. —vii. 82. 1.

मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् ।
१ २ ३ १ २
वर्षिष्ठमूतये भर ॥ ५ ॥ १२९ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सऽजित्वानम् । सदाऽसहम् । वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ ५ ॥

भाष्यसारः । हे इन्द्र ! ऊतये—अस्मद्-रक्षार्थम्, सानसिं—सम्भजनीयम्, सजित्वानं—समानशत्रुजयशीलम्, सदासहं—सततशत्रुपरिभवकरम्, वर्षिष्ठं—प्रवृद्धं प्रभूतमित्यर्थः, रयिं—धनम्, आ-भर—आहर, देहि ॥ ५ ॥

O Indra, give, for our protection, profuse excellent wealth, ever-conquering and overpowering our rivals.—5.

सा०-भा० । हे 'इन्द्र' ! ऊतये अस्मद्रक्षार्थम् 'रयिम्' धनम् 'आ भर' आहर । कीदृशं रयिम् ? 'सानसिम्' सम्भजनीयम्, 'सजित्वानम्' समानशत्रुजयशीलम्—धनेन हि शूरान् भृत्यान् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते, 'सदासहम्' सर्वदा शत्रूणामभिभवनहेतुम्, 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम् प्रभूतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं० १ म० ८ सू० १ ऋ० ।

आ—the prefix, to be connected with भर, *vide* our notes on SV. I. I, re. the rules on Vedic prefixes.

सानसिम्—fr. rt. सन् (संभक्तौ, *to adore*, 8.p.) aff. असि,—adorable, i.e., excellent ; 'enjoyable'—*Wils* ; gained by fair means, so commanding respect of the people or of society. Sāy. derives—'वन षण संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरन्तोदात्तत्वं च 'सानसि-वर्णसी'त्यादिना' uṇ. iv. 107. *Ṛk. Bhāṣya* on the *corres. ṚV. verse.* This word is not of infrequent occurrence, *vide* : i. 8. 1 ; i. 75. 2 ; i. 175. 2 ; iii. 59. 6 ; iv. 15. 6 ; vii. 93. 2 ; viii. 21. 2 ; ix. 85. 5 ; ix. 100. 4 ; ix. 106. 2, 3 ; x. 63. 14 ; x. 140. 4, 5 ; Roth means by this word—'winning, making booty, victorious ; Macdnll. derives fr. सन् *to gain*, and means—*bringing gain.*

स-जित्वानम्—स is the abbreviation of समान in cd ; जित्वानम्—dr. rt. जि—क्वनिप, 2. sg. Sāy. derives thus—"समानान् अरीन् जेतुं शीलमस्य (conqueror of rivals.) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (Pāṇ. iii. 2. 75) इति क्वनिप् । उपपदसमासः । 'समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु' (Pāṇ. vi. 3. 84) इति समानस्य सः"—Sāy's com. on the ṚV. verse. 'The source of victory'—*Wils.*

सदासहम्—fr. rt. सह् (अभिभवे, *to prevail over, to overcome*, 1. Ā.),—always prevailing over enemies ; 'the humbler of our foes'—*Wils.*

आ-भर—for आ हर ; ह is changed to भ, by 'हग्रहोर्भश्छन्दसि' *Vārtti, see* under Pāṇ. viii. 2. 35.

वर्षिष्ठम्—most abundant ; वृद्ध—इष्ठन् spv. dg. Pāṇ v. 3. 55, वृद्ध is changed to वर्ष by 'प्रियस्थिर०' Pāṇ. vi. 4. 157.

मधुच्छन्दा ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

१ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २
इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ६ ॥ १३० ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाऽधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । वयं महाधने—प्रभूतधनार्थं निमित्तार्थे सप्तमी, अर्भे—स्वल्पे धने स्वल्पधनार्थमपि, युजं—सहायकम्, वृत्रेषु—आवरकेषु धनलाभविरोधिषु शत्रुषु तेषां निवारणाय, वज्रिनं—वज्रधरम्, इन्द्रं हवामहे—आह्वयामः ॥ ६ ॥

We invoke Indra, for abundant wealth, as well as for smaller amount,—Indra, who is our friend wielding thunder-bolt against our obstructing enemies.—6.

सा०-भा० । 'वयम्' अनुष्ठातारः 'महाधने' प्रभूतधननिमित्तम् 'इन्द्रम्' 'हवामहे' आह्वयामः 'अर्भे' अर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति इन्द्रं हवामहे। कीदृशम् इन्द्रम्? 'युजं' सहकारिणं समाहितं वा, 'वृत्रेषु' शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय 'वज्रिणं' वज्रोपेतम्। महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामवाची तथापि महद्धनमत्र विवक्षितम् ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० १ म० ७ सू० ५ ऋ० ।

महाधने—for great wealth ; *loc.* here signifies 'for the sake of' (निमित्तार्थे) ; the word महाधन also means 'war', Ngh. 2. 17. Some commentator (the author of Vivaraṇam) interprets—'in great war as well as in smaller battles or conflicts'. Grfth follows this explanation and translates the passage—'in mighty battle and in lesser fight'.

युञ्जम्—'युज्यते' इति युक्—सहायः, तम्—Viv. rt. युज् (4Ā)—aff. क्विप्। 'युजेरसमासे' (Pāṇ. vii. 1. 71). इति नुम् न भवति—Say.'s com. on ṚV. verse. 'युजेरितीकारनिर्देशात् युज समाधावित्यस्य नुम् न भवति, यथा युजमापन्ना ऋषयः ; अन्यत्र युञ्जम्'—काशिका।

अर्भे—syn. of small, little, Ngh. 3. 2 ; dr. rt. ऋ—भन् by 'अर्त्ति-गृभ्यां भन्' uṇ. iii. 152. cf. 'नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः,' i. 27. 13.

हवामहे—we invoke, call ; rt. ह्वे (*to call.* 1. Ā.).—pres. 1. pl. Sāy. derives—'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च। ञित्त्वात् कर्त्रभिप्राये (Pāṇ. i. 3. 72). आत्मनेपदम्। कर्त्तरि शप् (Pāṇ. iii. 1. 68). ह्वः संप्रसारणम् (Pāṇ. vi. 1. 32) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (Pāṇ. vi. 1. 34) इति संप्रसारणं वकारस्योकारः। परपूर्वत्वम्। गुणावादेशौ। 'अतो दीर्घो यञि' (Pāṇ. vii. 3. 101) इति दीर्घत्वम्'—Sāy.'s com. on the corres. ṚV. verse, rfd. above.

वृत्रेषु—dr. fr. rt. वृत् (वर्त्तने, *to be*)—रक्, uṇ. ii. 13.—प्रतिकूलतया वर्त्तन्ते इति वृत्राणि शत्रुकुलानि, enemies are called *Vṛtras*, as they remain ever perverse—Sāy.'s com. on ṚV. verse, *vide* our notes on वृत्राणि, SV. 1. 4.

———

त्रिशोक ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २
अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे।
१ २ ३ १ २
तत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ ७ ॥ १३१ ॥

अपिबत्। कद्रुवः। सुतम्। इन्द्रः। सहस्रऽबाह्वे। तत्र। अदेदिष्ट। पौंस्यम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। इन्द्रः कद्रुवः—कद्रुनामकस्य ऋषेः, सुतम्—अभिषुतं सोमम्, अपिबत्—पीतवान् ; सहस्रबाह्वे—सहस्रबाहुनामकं शत्रुमहन्। यद्वा, विवरणमते सहस्रं—बहवः, बाहवः—कर्त्तारः (बाहुशब्देन अवयवेन समुदायस्य सम्बन्धात् कर्त्ता उच्यते), यत्र तत् सहस्राबाहु-सत्रम्, तस्मिन् सोमं पीतवान् इत्यर्थः। तत्र—तदा तत्र सत्रे वा, इन्द्रस्य पौंस्यं—वीर्यम्, अदेदिष्ट—अदीप्यत ॥ ७ ॥

Indra drank Kadru's soma-juice in the sacrifice conducted by a thousand hands (i. e., performers) ; there his manly vigour splendidly shone forth.—7.

सा०-भा० ! 'इन्द्रः' 'कद्रुवः' कद्रुनामकस्य ऋषेः सम्बन्धिनं 'सुतम्' अभिषुतं सोमम् 'अपिबत्' पीतवान्। 'सहस्रबाह्वे' सहस्रबाह्वाख्यं शत्रुम् अहन्निति शेषः। 'तत्र' तस्मिन्नवसरे 'पौंस्यम्' इन्द्रस्य वीर्यम् 'अदेदिष्ट' अदीप्यत ॥ ७ ॥

७। ऋ० सं० ८ म० ४५ सू० २६ ऋ०। R̥V. has **'अदृदिष्ट'** instead of **'अदेदिष्ट'**।

कद्रुवः—*gen. sg.* of *stem.* कद्रू (with long ū), the Ved. form of कद्रु by 'कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि'—Pāṇ. iv. 1. 71 ; Sāyaṇa explains—'of a sage named Kadru.' The St. Petersburg Dict. takes it to mean—'from a Kadru or soma-vessel. Benfey renders—*Der Kadru Trank hat eingeschlürft, Indra zur tansendarmgen schlacht.*

पौंस्यम्—fr. *stem.* पुम्स्, by adding tad. aff. स्य,—manhood, virility, manly strength—Ngh. 2. 9.

सहस्रबाह्वे—'सहस्र' signifies many,—being a synonym of बहु Ngh. 3. 1. बाहु (hand) represents 'man'—the performer, possessed of arms ; part used for whole. Thus 'सहस्रबाहवः' can aptly be expressed by the Eng. phrase—'a thousand hands', where the word '*hands*' stands for 'men'—the workers ; Benfey takes 'Sahasra-bāhve' as a vedic dative without guṇa in the sense of 'battle' ; for the mg. of the term सहस्रबाह्वे, see our translation and explanation adopted from 'Vivaraṇam' in our भाष्यसार and trans. Grfth. translates—'in the battle of a thousand arms.'

We have not accepted Sāyaṇ's interpretation—'he killed the foe named 'Sahasra-bāhu', because nowhere else we find any reference to this curious foe in the whole legendary literature, either Vedic or Puranic, concerning Indra. Moreover, Sāy. has to supply an addl. word अहन् (killed), not found in the text, in support of his explanation This we discard emphatically. Sāy. again in his com. on R̥V. verse. explains differently 'सहस्रबाहोः शत्रून् अहन् इति शेषः'—he killed also the enemies of the thousand-armed.

अदेदिष्ट—rt. दिश्, *to point*, 6. u. यङ्लुक्, imperf. 3. sg.

वसिष्ठ ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

३ १   ३ २ ३ १र   २र

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन्।

३ २   १ २

विद्धी त्व३स्य नो वसो ॥ ८ ॥ १३२ ॥

वयम्। इन्द्र। त्वाऽयवः। अभि। प्र। नोनुमः। वृषन्। विद्धि। तु। अस्य। नः। वसो इति ॥ ८ ॥

भाष्यसारः। हे वृषन्—कामानां वर्षक इन्द्र! त्वायवः—त्वाम् यष्टुम् इच्छन्तः वयं वासिष्ठाः, त्वाम् अभि—उद्दिश्य, प्र-णोनुमः—अत्यर्थं स्तुमः। हे वसो—

धनात्मक धनप्रद इन्द्र ! अस्य—इदम्, नः—अस्माकं स्तोत्रम्, तु—क्षिप्रम्, विद्धि—अवधारय ॥ ८ ॥

O Indra, showerer (of blessings), we (the Vāsiṣṭhas), thy adherents, offer songs of praise to thee. O master of riches, take note of this (our prayer).—8.

सा०-भा० । हे 'वृषन्' कामानां वर्षितः 'इन्द्र !' 'त्वायवः' त्वत्कामाः 'वयं' वासिष्ठाः त्वाम् 'अभि प्र-णोनुमः' प्रकर्षेण स्तुमः । हे 'वसो' वासयितः इन्द्र ! 'अस्य' इदम् 'नः' अस्मदीयं स्तोत्रं 'तु' क्षिप्रं 'विद्धि' अवधारय ॥ ८ ॥

८ । ऋ० सं० ७ म० ३१ सू० ४ ऋ० ।

त्वायवः (nom. pl.—of the *stem.* त्वायु)—त्वाम् इच्छन्तः, यष्टुमिच्छन्त इत्यर्थः । त्वाम्—क्यच्—उ, 'सुप आत्मनः क्यच्' Pāṇ. iii. 1. 8. 'क्याच्छन्दसि' (उ) Pāṇ. iii. 2. 170 ; *lit.* desiring to have thee in our midst, in order to offer sacrifice to thee ; 'faithful to thee'—*Grfth.* 'devoted to thee'—*Wils.*

प्र-णोनुमः—fr. rt. नु (स्तुतौ, *to praise*, 1. p.) perf. 1. pl. Macdnll's Stu. Ved. Gram. appendix 1, *List of verbs p. 396*—vedic perf. form नोनाव is given there, classical form is नुनाव ।

वृषन्—*vide* our notes on 1. 119.

अस्य—for इदम्, *gen.* in the place of *accus.* an instance of विभक्ति-व्यत्यय peculiar in the Vedas ; *vide* notes on इन्द्रस्य, SV. 1. 118.

विद्मी—विद्धि—fr. विद् (*to know*, 2. p.) ;—pay heed to, listen carefully, 'mark' —*Grfth* ; the final vowel is lengthened in the Saṃhitā-text by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

वसो—*voc.*—for mg. vide notes on SV. 1. 36, 41, 58, 84, 124.

काण्व-त्रिशोक ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् ।
२ २ ३ २ ३ १ २
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ९ ॥ १३३ ॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ ९ ॥

भाष्यसारः । ये ऋषयः आ घ—अग्रतः खलु, अग्निम् इन्धते—प्रज्वालयन्ति, येषां च युवा इन्द्रः सखा—स्तुत्य-स्तोतृसम्बन्धेन सखिभूतो भवति, ते आनुषक् सततम्, बर्हिः, स्तृणन्ति—यज्ञार्थं वितन्वन्ति ॥ ६ ॥

Ever-young Indra is the friend of those, who inflame the fire and strew, in continuous order, Kuśa grass (for sacrifice).—9.

सा०-भा० । 'ये' ऋषयः 'आ घ' आभिमुख्येन खलु 'अग्निम्' 'इन्धते' दीपयन्ति, 'येषां' च 'युवा' नित्य-तरुणः 'इन्द्रः' 'सखा' भवति, ते 'आनुषक्' आनुपूर्व्येण 'बर्हिः' 'स्तृणन्ति' ॥ ६ ॥

६ । ऋ० सं० ८ म० ४५ सू० १ ऋ० । उ० आर्चि० ५, २, २१, १ ।

घा—for घ—an *indec.* used generally to make up the metrical deficit (पादपूरणे)* ; the vowel is lengthened in Saṃhitā-text by 'ऋचि तु-नु-घ०' Pāṇ. vi. 3. 133 ; re. the lengthing of the vowel of घ, instead of this special rule, Pt. S. Sāmaśramin erroneously quotes the rule 'निपातस्य च' vi. 3. 136.

इन्धते—rt. इन्ध् (*to ignite, kindle*) pres. (लट्) 3. pl.

स्तृणन्ति—rt. स्तृ आस्तरणे, (*to strew* 9. u —pres. (लट्) 3. pl.

आनुषक्—an *indec.* fr. अनु—rt. सञ्ज्, mg.—always, often, frequently, uninterruptedly ; *vide.* SV. 1. 82 ; it means also आनुपूर्व्यम्—one after the other, i.e., in continuous order. Nir. 6. 14. cf. 'प्र यज्ञ एत्वानुषक्...' let the sacrifice proceed uninterruptedly—ṚV. v. 26. 8.

सखा—Indra is intimately or friendly related with the sacrificers, inasmuch as the latter come in touch with Indra in the way of offering prayers and oblations to him (स्तुत्य-स्तोतृ-सम्बन्धेन सखिभूतः). 'More generally Indra is spoken of as the compassionate helper, the deliverer and advocate of his worshippers (ṚV. viii. 85. 20) ; He is very often called the friend of his worshippers (x. 152. 27).

त्रिशोक ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

३ २उ ३ २३ २ ३ २३ १ २ ३ १र २र
भिन्धि विश्वा अप द्विषः परिबाधो जही मृधः ।
१ २ ३ १र २र
वसु स्पार्हं तदा भर ॥ १० ॥ १३४ ॥

---

* We quote from Nir. i. 4, to show that indeclinables are used in different senses—अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति, अपि उपमार्थे (sometimes convey the sense of comparison), अपि पादपूरणाः (sometimes for filling up metrical deficit etc.).

भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जहि । मृधः । वसु । स्पार्हं । तत् । आ । भर ॥ १० ॥

भाष्यसारः । हे इन्द्र ! विश्वाः द्विषः—सर्वाः शत्रुसेनाः, अप भिन्धि—विदारय, बाधः—बाधकान्, मृधः—शत्रून् संग्रामान् वा, परिजहि—विनाशय, ततः स्पार्हं—स्पृहणीयम्, तत्—प्रसिद्धम्, वसु—धनम्, आ भर—आहर, देहीत्यर्थः ॥ १० ॥

Disperse all our enemies, slay the obstructing foes, (or put an end to warfare) and bestow on us covetable riches.—10.

सा०-भा० । हे 'इन्द्र!' त्वं 'विश्वाः' सर्वाः 'द्विषः' द्वेष्ट्रीः शत्रुसेनाः 'अप भिन्धि' विदारय । 'बाधः' हिंसित्रीः 'मृधः' संग्रामान्, 'स्पृधः मृधः' इति संग्रामनामसु पठितत्वात्,—'परिजहि' हिंस्याः । ततः तासां 'स्पार्हं' स्पृहणीयं 'तत्' प्रसिद्धं 'वसु' 'आ भर' अस्मभ्यम् आ-हर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ इति द्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थी दशतिः ॥

१० । ऋ० सं० ८ म० ४५ सू० ४० ऋ० । उ० आर्चि० ४, १, ६, १ ।

परि-जही—परिजहि, the final vowel is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3.137. स्पार्हम्—in this sense—cf. 'त्वया वयं ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु···आददीमहि', ii. 23.9.

मृधः—*fem. pl.*—wars, Ngh. 2.17 ; fr. rt. मृध्, *to kill*, 1.p. ; *ordi.* the word मृध् means battle, fight ; sometimes it means—a foe, adversary. *vide* ṚV. 1.174.5, *also* cf. 'वि न इन्द्र मृधो जहि', ṚV. x. 152. 4, SV. 2. 1218, where मृधः *means* enemies.

———

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः । द्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमी दशतिः ।

कण्वोघौर ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २र
इहेव श्रृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् ।
१र २र ३ १ २
नि यामञ्चित्रमृञ्जते ॥ १ ॥ १३५ ॥

इह । इव (एव) । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चित्रम् । ऋञ्जते ॥ १ ॥

भाष्यसारः। एषां मरुताम्, हस्तेषु स्थिताः कशाः यद् वदान्—वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, तं ध्वनिम् इहेव—अत्रैव स्थितः, शृण्वे—शृणोमि। स ध्वनिः यामन्—संग्रामे, चित्रम्—विविधं शौर्यम्, न्यृञ्जते—अत्यर्थमलंकरोति। यद्वा, चित्रम्—विचित्रम्, यामम्—रथम्, नि-ऋञ्जते—नियमेन गमयति। यदा एषां हस्तेषु कशाः वदन्ति, यदा च एषां चित्रं रथं सारथयो नियमेन गमयन्ति, तदा स शब्दः इहैव श्रूयते—इति विवरणम् ॥ १ ॥

Verily from here, I hear the cracking of the whips in their (of the Maruts) hands, the snapping note adds to the vigour in war, (or orderly leads the beautiful car).—1.

सा०-भा०। 'एषां' मरुतां 'हस्तेषु' स्थिताः 'कशाः' स्व-स्व-वाहन-ताडन-हेतवः, 'यद् वदान्' यद् वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति, तं ध्वनिम् 'इहेव'—अत्रैव स्थित्वा 'शृण्वे'—शृणोमि। स ध्वनिविशेषः 'यामन्'—संग्रामे, 'चित्रं'—विविधं शौर्यं 'न्यृञ्जते' नितरामलंकरोति। 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' (नि० ६, २१) इति यास्कः ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० १ म० ३७ सू० ३ ऋ०।

The Maruts are here mentioned, as they are the chief friends, allies and intimate associates of Indra; they are alluded to, in innumerable passages, as assisting him in his warlike exploits. Indra is so closely associated with them that *Marutvān*—'accompanied by the Maruts'—has become a characteristic epithet of him.

Wils. translates the last line—'wonderfully inspiring courage in the fight'.

शृण्वे—Sāyaṇa derives—'श्रु श्रवणे। व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम्। 'श्रुवः श्र च'ेति श्नु: (iii. 1. 74.) 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः' (vi. 4.87)—Sāy.'s com. on corres. ṚV. verse (rfd. to above).

वदान्—fr. rt. वद (व्यक्तायां वाचि, *to make sound*)—लेट् (subj.) 3. pl. आट् (आ) is added by 'लेटोऽडाटौ' Pāṇ. iii. 4. 94, 'इतश्च लोपः' Pāṇ. iii. 4. 97. इकारलोपे संयोगान्तलोपः—(the final letter of the conj. consonants drops).

यामन्—for यामनि, in battle; 'on the way'—*Grfth*; loc.term. is elided by 'सुपां सुलुक्०' Pāṇ. vii. 1. 39. न् is retained by 'न ङिसंबुद्ध्योः' Pāṇ. viii. 2. 8. यामन् (fr. rt. या, *to go*) mg. *on the course*, occurs in i. 85. 1. ('प्र ये शुम्भन्ते···यामन्') also in x. 127. 4. ('नि ते यामन्नविक्ष्महि'), where यामन् means *at her approach*.

ऋञ्जते—fr. rt. ऋजि (6. u.) प्रसाधने—Nir. 6. 21. *vide* Mcdnll's Ved. Gram. List of Verbs. p. 374. *See* our notes on ऋञ्जसे, SV. 1. 12.

त्रिशोक ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः।
३ १ २ ३ १ २ ३ २
पुष्टावन्तो यथा पशुम्॥ २॥ १३६॥

इमे। ऊम् इति। त्वा। वि। चक्षते। सखायः। इन्द्र। सोमिनः। पुष्टऽवन्तः। यथा। पशुम्॥ २॥

भाष्यसारः। हे इन्द्र त्वां सोमिनः—अभिषुतसोमसनाथाः, सखायः—सखिभूताः, उ—खलु, इमे अस्मदीया ऋत्विजः, पुष्टवन्तः—पोषणकरतृणयुक्ताः, यथा पशुं—पशुमिव, वि-चक्षते—विपश्यन्ति। पशुपालकाः घासेन गृहीतेन पशोस्तर्पणाय परमया प्रीत्या युक्तास्तमेव पशुमपेक्षन्ते, तद्वदस्मदीया ऋत्विजः सोमवन्तः तेनैव सोमेन गृहीतेन तर्पणार्थं त्वां पश्यन्तीत्यर्थः॥ २॥

These (our priests)—thy friends, O Indra, with soma-juice (in hands), look for thee; as men, with nourishing food, wait for the cattle.—2.

सा०-भा०। हे 'इन्द्र!' 'त्वा' त्वां 'सोमिनः' अभिषुतसोमाः 'सखायः इमे उ' इमे खल्वस्मदीया जनाः 'पुष्टवन्तः' सम्भृतघासाः 'यथा पशुं' पशुमिव 'वि चक्षते' वि पश्यन्ति॥ २॥

२। ऋ० सं० ८ म० ४५ सू० १६ ऋ०।

इमे—refers to the priests. सखायः—the priests are said to be the friends of Indra, inasmuch as they frequently come in contact with him by way of invocation and offering oblations to him. *Vide* notes on सखा, SV. I. 133.

पुष्टावन्तः—पुष्टम्—पोषणम्, fr. rt. पुष्—*to nourish*, पुष्ट—मतुप्; अ of पुष्ट is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137. The idea of the verse is—'as a pastor, with fodder ready in hand, looks for the animal of which he is in charge, so do the priests, with pressed-out soma-juice, wait for Indra, in order to propitiate him with the offering of the same'.

विचक्षते—fr. rt. चक्ष्, *to see*, 2. Ā.—3. pl.—Mcdnll's Ved. Gram. App. I.—List of vbs. cf. 'मित्रः कृष्टीः···अभिचष्टे,' iii. 59. I. 'अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे', viii. 61. I. 'चक्षुः' is drvd. fr. this rt.

वत्सः काण्व ऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः।
३ १ २ ३ १ २
समुद्रायेव सिन्धवः॥ ३॥ १३७॥

सम्। अस्य। मन्यवे। विशः। विश्वाः। नमन्त। कृष्टयः। समुद्रायऽइव। सिन्धवः॥ ३॥

भाष्यसारः। विशः—अभिनिविष्टाः, विश्वाः—सर्वाः, कृष्टयः—प्रजाः, अस्य—इन्द्रस्य, मन्यवे—क्रोधाय, तस्य क्रोधो मा भूदिति बिभ्यत्यः, सं नमन्त—सम्यक् नमन्ति प्रह्वीभवन्ति, समुद्राय इव—यथा समुद्रं—जलधिं प्रति, सिन्धवः—नद्यः, स्वयमेव नमन्ति तद्वत्॥ ३॥

Anticipating his wrath, all the people, with devoted attention, bow down (to him), as rivers descend towards the sea.—3.

सा०-भा०। 'विशः' निविशन्त्यः 'विश्वाः' सर्वाः 'कृष्टयः' प्रजाः 'अस्य' इन्द्रस्य 'मन्यवे' क्रोधाय, यद्वा मन्युर्मननसाधनं स्तोत्रं तदर्थं 'सं नमन्त' सम्यक् स्वत एव नमन्ति प्रह्वीभवन्ति। तत्र दृष्टान्तः,—'समुद्राय इव' यथा समुद्रम् अब्धिं प्रति 'सिन्धवः' स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ति तद्वत्॥ ३॥

३। ऋ० सं० ८ म० ६ सू० ४ ऋ०।

विशः, कृष्टयः—both the words *mean* 'men', 'people'—Ngh. 2. 3; as for कृष्टि, *vide* our notes on SV. 1. 11; Nir. 10. 22. In order to avoid tautology, विशः is taken here in the etymological sense, which possibly is—'devoted to praying and worshipping or the like; Wils. translates 'All people, all men'; Grfth.—'all the people, all the men';—this is but the repetition of the words of the same sense. This is not proper.

नमन्त—Sāy.'s note on this word in his com. on this verse in the ṚV. is as follows—'नमतेः कर्मकर्त्तरि छान्दसो लङ्। 'न दुह-स्नु-नमामि'ति यक्चिणोः प्रतिषेधः। imperf. (लङ्) for pres. (लट्) by 'छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः' Pāṇ. iii. 4. 6. The aug. अ is not placed before the rt. (न अडागमः) by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' vi. 4. 75. Mcdnll's Ṣtu. Ved. Gram. para. 128c. on the *augment*.

कुसीदी काण्वऋषिः। गायत्रीच्छन्दः।

३ २ ३ १र २र ३ १र २र ३ २
देवानामिदवो महत्तदा वृणीमहे वयम्।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
वृष्णामस्मभ्यमूतये ॥ ४ ॥ १३८ ॥

देवानाम्। इत्। अवः। महत्। तत्। आ। वृणीमहे। वयम्। वृष्णाम्। अस्मभ्यम्। ऊतये ॥ ४ ॥

भाष्यसारः। हे देवाः, देवानाम्—दीप्यमानानाम्, वृष्णाम्—कामवर्षणशीलानां युष्माकम्, इत्—एव, महत्—मंहनीयम्, यत् अवः—रक्षणम्, तत् वयम्—यजमानाः, अस्मभ्यम् ऊतये—अस्माकं पालनाय, आ-वृणीमहे—सम्भजामहे ॥ ४ ॥

We solicit, for ourselves, the great protection of the glowing gods, the showerers of blessings, for our safety.—4.

सा०-भा०। हे देवाः! 'देवानां' स्व-तेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम्। 'इत्' एवार्थे। युष्माकमेव 'महत्' व्याप्तम्, मंहनीयं वा 'अवः' पालनं यद्द विद्यते 'तत्' 'वृष्णां' कामानां वर्षितॄणां युष्माकं स्वभूतं तद्रक्षणं यजमानाः 'वयम्' 'आ वृणीमहे' समन्तात् सम्भजामहे। किमर्थम्? 'अस्मभ्यम्' 'ऊतये' पूर्वमस्मभ्यमस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्द विशिनष्टि 'ऊतय' इति, अस्माकं पालनायेति ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० ८ म० ८३ सू० १ ऋ०।

वृष्णाम्—(*gen.* pl.) of the *stem* वृषन्, fr. rt. वृष् (to rain, 1. p.); *vide* our notes on SV. 1. 119;—'desire-rainers'—*Wils.* ऊतये dat. of *stem* ऊति, dr. अव्—क्तिन्।

अवः—*accus.* rt. अव्, *to protect*, 1. p.—aff. असुन्।

मेधातिथिः ऋषिः।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते।
३ १ २ ३ १ २ ३ २
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ ५ ॥ १३९ ॥

सोमानम्। स्वरणम्। कृणुहि। ब्रह्मणः। पते। कक्षीवन्तम्। यः। औशिजः ॥ ५ ॥

भाष्यसारः। हे ब्रह्मणस्पते, त्वं सोमानम्—अभिषवस्य कर्त्तारं माम्, य औशिजः—उशिजः पुत्रः कक्षीवान्, तमिव स्वरणं—देवेषु प्रकाशवन्तम्, कृणुहि—कुरु ॥ ५ ॥

O Brahmaṇaspati, make (me) the presser of soma-juice illustrious among the gods, like Kakṣīvat, the son of Uśij.—5.

सा०-भा०। हे 'ब्रह्मणस्पते' एतन्नामक देव! त्वं 'सोमानम्' अभिषवस्य कर्त्तारं माम् अनुष्ठातारम्, 'स्वरणं' देवेषु प्रकाशनवन्तम् 'कृणुहि' कुरु। तत्र दृष्टान्तः—'कक्षीवन्तम्' एतन्नामकमृषिम्, इवशब्दोऽत्राध्याहार्यः। कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः। 'यः' कक्षीवान् 'औशिजः' उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वत्र योजना। कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते,—'एतं वै पर आट्णारः कक्षीवाँ औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत' (तै० स० ५,६,५,३) इति। ऋगन्तरेऽप्यृषित्व-कथनेन अनुष्ठातृत्व-प्रसिद्धिः सूच्यते,—'अहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः' (ऋग्वे० ४,२६,१) इति। तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम्। मन्त्रोऽप्येवं यास्केनैव व्याख्यातः—'सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते! कक्षीवन्तमिव य औशिजः। कक्षीवान् कक्ष्यावान्। औशिजः उशिजः पुत्रः। उशिक्, वष्टेः कान्तिकर्मणः। अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्, तं सोमानं (सोमानां) सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते'! (नि० ६,१०) इति। अस्मिन् मन्त्रे सोममिति पदेन ब्रह्मण इति पदेन च सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति—'सोमानं स्वरणमित्याह, सोमपीथमेवावरुन्धे, कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे' (तै० स०, १,५,८,४) इति ॥ ५ ॥

५। ऋ० सं० १ म० १८ सू० १ ऋ०। उ० आर्च्चि० ८१३।

ब्रह्मणस्पते—*voc.*—The etymology is—ब्रह्मणः वेदस्य मन्त्रस्य वा पतिः, which means—the deity of sacred prayer or of the text of the Veda. Dr. Roth following this etymology defines him accordingly; whether he is to be considered as a distinct personification or as a modified form of Agni is doubtful. He is associated with Indra and Soma. In hymn i. 40. ṚV, he is represented as specially connected with prayer. ब्रह्मणस्पति can rightly be identified with Agni, as Agni is the deity of the Brāhmaṇas, and Ṛg-Veda being supposed to have sprung from him. Medhātithi, the commentator of Manu, has suggested this idea, inasmuch as the ṚV. opens with the hymn to Agni—*Agnim īle*, etc. *Vide* also our notes on SV. 1. 48, 56, where this word occurs; in our notes on SV. 1. 56, we have shown by etymology that *Brahmaṇaspati* is identical with *Bṛhaspati* (the lord of prayer). These two names alternate in different verses of the same hymn (ii. 23); he is designated as the supreme

king of prayers (ii. 23. 1) ; he conquers the enemies of prayer (*ibid.* 3). He is the generator of all prayers (i. 90.2). Later he is called *Vācaspati* (MS. 2.6.6 ; ŚBr. 14. 4. 1. 23)—a name applied to *Bṛhaspati* in post-Vedic literature. In ii. 1. 3, Agni is intimately connected with *Brahmaṇaspati* ; in ii. 23. 3, *Brahmaṇaspati* is said to be the father of the gods.

कक्षीवन्तं य औशिजः—*Kakṣīvat* was the son of sage *Dīrghatamas* by Uśij—a maid-servant of the queen of *Kalinga-rāja*, whom the king, her husband, employed to be united with the sage in order to beget a son (a *Kṣetraja son*) on *niyoga* principle, which was then prevalent. The queen instead of going herself to the sage, sent her maid 'Uśij', who, in consequence, begot a son, named *Kakṣīvat*. This story with some variations is found in the Mahābhārata and other Purāṇas, *e. g.*, Matsya, Vāyu etc. He was regarded as a Kṣatriya and became king, but as the son of '*Dīrghatamas*' was a '*Brāhmaṇa*', he was also a Ṛṣi, as he says of himself '*Ahaṃ Kakṣīvān ṛṣirasmi*'—I am the ṛṣi Kakṣīvān, ṚV. iv. 26. 1. The Taittiriyas also include him among the holy persons who are entitled to conduct sacrifices.

Kakṣīvat is an important personage in the Ṛg-Veda, as a devout performer of sacrifices to the gods (esp. to Indra and Aśvins) and the recipient of various blessings in abundance from them. Several hymns are ascribed to him, some again to his daughter *Ghoṣā* (x. 39, 40) and one to his son *Sukīrti* (x. 131). Innumerable are his references in the ṚV ; in i. 18. 1 (the stanza above) ; in i. 51. 13, he is described as having obtained *Vṛcayā* (a young girl) through Indra's favour ; in i. 112. 4, he is mentioned as having been learned in the three kinds of sacrifices (1. pāka-yajñas, 2. havir-yajñas, 3. the soma-yajñas), through *Aśvins*' aids or favour ; in verse 11 of the same hymn, he is said to have been protected by *Aśvins* ; he is the seer of the hymn i. 116 ; in the verse 7 of this hymn, he is alluded to, as having obtained various knowledge through *Aśvins* ; in i. 122. 5, he addresses Aśvins ; the hymn i. 125 is said to have been recited by him in praise of the munificence of Rājā *Svanaya*, who gave him his ten daughters in marriage and many precious presents ; in ix. 74. 8, he is represented as having seen a hundred winters (Śata-himāya) and obtained cattle from Soma (the deity) ; in x. 25. 10, Soma is described to have increased his intelligence ; in x. 143. 1, Aśvins have re-juveniled him. Further mention of his name is found in i. 117. 6, 120. 5 ; iv. 26 ; v. 41. 5 ; viii. 9. 10 ; x. 61. 15, etc.

स्वरणम्—loud sounding, clear-voiced,—M. W. S. E. Dict. p. 1285, col. 3. Grfth. has adopted this mg.—'a loud chanter' ; Yāska and Sāyaṇa interpret as *glorious* ;—*Wilson* follows Sāyaṇa and renders—'*illustrious*', for [illegible] see Sāy.'s addl. gram. notes quoted next page.

This verse is explained by Yāska, in *Nirukta* :—

'O Lord of prayer, make me, the soma-presser (सोमानं = सोमानां सोतारं माम्) *glorious* like Kakṣīvat, the son of Uśij.

On Kakṣīvat and Auśija Yāska has particular notes:—*Kakṣīvat* = possessed of secluded apartment, or equipped with the *girth* fastened round the back and belly of the horse. Or else the armpit of a man may have been meant. *Uśij* is derived from the rt. वश् (कान्तौ, *to desire*), the mg. then will be—'make me, the presser of soma, possessing fine shoulders, resplendent.—Nir. 6. 10.

Sāyaṇa in addl. notes in his com. on the corres. ṚV. verse, gives the derivations of some important words occurring there:—

सोमानम्—सुनोतीति षुञ् अभिषवे, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्। उक्षादिषु वा सोमन्शब्दो द्रष्टव्यः (Pāṇ. vi. 1. 160). बहुलग्रहणादौणादिको वा मनिद्र्ष्टव्यः।

स्वरणं = प्रख्यातम्—rt. स्वृ शब्दोपतापयोः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (Pāṇ. iii. 3. 113), इति कर्मणि ल्युट्।

कृणुहि—rt. कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। लोटः सिपो हिः। शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोप इति लोपः। तस्य स्थानिवद्भावान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः। हिङि त्वादुकारस्य न गुणः। 'उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वा वचनम्' (*Vārtti.* under Pāṇ. vi. 4. 106.) इति हेर्लुक् न।

ब्रह्मणस्पते—'षष्ठ्याः पतिपुत्रे'त्यादिना (Pāṇ. viii. 3. 53)—संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः।

कक्षीवन्तं—कक्षे भवा कक्ष्याऽश्वोदरसम्बन्धिनी रज्जुः। 'भवे छन्दसि' (Pāṇ. iv. 4. 110) इति यत्प्रत्ययः। साऽस्यास्ति इत्यर्थः, 'छन्दसीरः' (Pāṇ. viii. 2. 15) इति वत्वम्। 'आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्-कक्षीवत्०' (Pāṇ. viii. 2. 12) इत्यृषिविशेषनाम-कक्षीवच्छब्दो निपातितः।

———

श्रुतकक्ष ऋषिः।

१ २   ३ १ २   ३ १   २

बोधन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

शृणोतु शक्र आशिषम्॥ ६ ॥ १४० ॥

बोधत्ऽमनाः। इत्। अस्तु। नः। वृत्रऽहा। भूरिऽ आसुतिः। शृणोतु। शक्रः। आऽशिषम्॥ ६ ॥

भाष्यसारः। वृत्रहा—वृत्रस्य हन्ता, भूर्यासुतिः—यस्य इन्द्रस्य कृते प्रभूताः सोमा आसूयन्ते—अभिषूयन्ते, सः नः अस्माकं बोधन्मनाः इत्—अस्मदभिप्रायज्ञ एव, अस्तु—भवतु, अस्माकमभीप्सितानि जानात्वेवेत्यर्थः। ततः शक्रः—इन्द्रः, आशिषम्—अस्मदीयां स्तुतिम्, शृणोतु—अवधारयतु ॥ ६ ॥